

А 2009
19637к

Н. УӘЛИЕВ
А. АЛДАШЕВА

**Қ а з а қ
о р ф о г р а ф и я -
с ы н д а ғ ы
қ и ы н д ы қ т а р**

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ

ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

Н. УӘЛИЕВ, А. АЛДАШЕВА

ҚАЗАҚ ОРФОГРАФИЯСЫНДАҒЫ ҚИЫНДЫҚТАР

Қазақ ССР-інің «ҒЫЛЫМ» баспасы

АЛМАТЫ-1988

Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. — Алматы: Ғылым, 1988. — 113 б.

Бұл жұмыста қазіргі қазақ орфографиясының актуалды мәселелері, атап айтқанда, әріптердің дыбыстық мәні, фонемалардың позициялық, тарихи алмасуларының жазудағы көрінісі, бірге және бөлек жазылатын сөздердің кейбір типтері, орыс және араб-парсы тілдерінен енген сөздердің орфографиясы т. б. қарастырылып, практикалық ұсыныстар айтылады.

Кітап негізінен ғылыми қызметкерлерге, жоғары оқу орындарының филолог студенттеріне, мектеп мұғалімдері мен аспиранттарға арналған.

Жауапты редакторы:

Қазақ ССР Ғылым академиясының
корреспондент мүшесі Р. Ғ. СЫЗДЫҚОВА

У 4602000000—084
407(05)—88 134.88

ISBN 5—628—00134—1

© Қазақ ССР-інің
«Ғылым»
баспасы,
1988

РЕДАКТОРДАН

Қазақ тілінің орфографиялық сөздіктерін құрастыру, емле ережелерін жасау, оған ішінара өзгерістер енгізу, жеке сөздер мен терминдердің жазылуын заңдастырып отыру жөнінде едәуір жұмыстар атқарылды. Мұның өзі қазақ орфографиясындағы үлкен бір кезең деуге болады. Практикалық бағыттағы мұндай жұмыстар бұдан бұлай да атқарыла бермек. Әрине, орфография мәселелері тек практикалық сипаттағы жұмыстармен шектелмеуі керек. Ендігі жерде қазіргі қазақ орфографиясындағы қайшылықтар мен ауытқуларды жинақтап, ғылыми негізге сүйене отырып, оның себептерін ашу орфографияны жетілдіре түсу үшін, әрі қазақ орфографиясының ғылыми-теориялық базасын күшейту үшін өте қажет.

Назарларыңызға ұсынылып отырған «Қазақ орфографиясындағы қиындықтар» атты бұл кітаптың алдына қойып отырған түпкі мақсаты, негізінен, осыған саяды. Кітап авторлары жазу тәжірибесінде кездесетін ауытқулар мен қайшылықтардың себебін аша отырып, оларды реттеудің, бір ізге салудың жүйесін қарастырады. Сол жүйеге сүйене отырып, әр түрлі вариантта жазылып жүрген сөздердің тиімді нұсқасын көрсетуге тырысады. Бұл жерде оқырманға ескерте кететін бір жайт, олардың ұсынып отырған жүйесі немесе нұсқасы кей тұстарда өздеріңіз пайдаланып жүрген орфографиялық сөздіктер мен практикалық құралдардағы нұсқамен сәйкес болмауы да ықтимал. Тіпті оған қайшы келетін тұстардың болуы да мүмкін. Бұлай болуы заңды да. Өйткені бұл еңбек — оқулық я болмаса оқу құралы емес, зерттеу. Әдетте мұндай зерттеу жұмысына «қалай жазсақ тиім-

ді?, қандай негізге сүйенсек дұрыс?» деген ізденіс арқау болып отырады. Сондықтан авторлардың айтып отырған ұсыныстарының бәрін бірдей сол қалпында қабылдап, осы кітапта көрсеткеніндей жазу керек деген ұғым тума-са керек. Кітапта айтылған кейбір ұсыныс, пікірлер өмір тәжірибесінен, уақыт сынынан өткізуді де қажет етеді.

Кітапта қазақ орфографиясындағы қиындықтар мен қайшылықтар бастан-аяқ түгел қамтылып, себептері ашылды деуден аулақпыз. Мысалы, бұл зерттеуде, белгілі бір себептерге байланысты, қос сөздердің, топонимдердің жазылуына қатысты қиындық мүлде сөз болмайды. Сондай-ақ біріккен сөздердің кей типтерінің жазылуындағы қиындықтар ғана айтылады. Авторлардың айтып отырған қайсыбір тұжырымдары әлі де болса дәлелдей түсуді керек етеді.

Бұл еңбек, тұтастай алғанда, жазу мәдениетіміздің бүгінгі таңдағы жай-күйін түсінуге, оны азды-көпті жақсартта түсуге, сондай-ақ орфографиялық сөздіктер түзу жұмыстарына өз пайдасын тигізер деген үміттеміз.

Кітаптың «Шет тілдерден енген сөздердің орфографиясы» атты бөлімін А. Алдашева, ал осы аталған бөлімге дейінгі тарауларын Н. Уәлиев жазды.

Р. Ғ. Сыздықова.

КІРІСПЕ

§ 1. Қоғамдық қатынас құралы ретінде тіл бірнеше формада өмір сүреді. Әдеби тіл — тілдің өмір сүруінің, қызмет етуінің ерекше формасы. Ол белгілі бір халық тілінің нормаға түскен, өңдеуден өтіп, сұрыпталған ең үлгілі формасы. Әдеби тіл — дәстүрге берік, сол тілде сөйлеуші қоғам мүшелерінің бәріне бірдей міндетті, қызмет аясы, әлеуметтік ауқымы кең тіл. Осындай қасиетке қоса әдеби тіл әр түрлі ауытқулардан арылып отыруы қажет. Қандай да болсын күрделі ойды, мағынаның небір нәзік реңктерін тап басып, дәл, ешбір қиындықсыз, емін-еркін жеткізуі оның коммуникациялық сапаларының қандай екендігін көрсетеді.

Қазақ әдеби тілінің «ауызша» және «жазбаша» деп аталатын бір-бірімен тығыз байланысты екі формасы бар. Әдеби тілдің «ауызша» формасы өз кезегінде маңызы артып отырса, қоғамның әлеуметтік, мәдени дамуы тәрізді қолайлы жағдай «жазба» тілдің ролін өлшеусіз өсіре түсті.

Орфография әдеби тілдің («жазбаша» түрінің) «киімі» ғана емес. Ол, алдымен, сауатты жазудың, ана тілін мәдени меңгерудің маңызды құралы. Ондай құрал тілдің құрылымдық жүйесіне (системаға) лайық, пайдалануға неғұрлым жеңіл, қолайлы да тиімді болуға тиіс.

Қандай да болсын тілдің қоғамдық құбылыс ретінде өзгеріп, дамып отыратындығы белгілі. Тілдің құрылымдық жүйесінің де дамып, өзгеріп отыруына сәйкес оның «киімі» де «жаңаланады». Олай болмаса, орфография тілдің системасына лайық болмай, оның құрылымдық жүйесіндегі заңдылықтарды дұрыс бейнелей алмас еді.

Ондай орфография пайдалануға ауыр тиіп, сауатты жазуға «тұсау» болар еді.

К. Маркске жазған хатында Ф. Энгельс араб графикасының күрделілігі болмаса, парсы грамматикасын 48 сағатта біліп алар едім¹ деген болатын.

Ағылшын балалары күн құрғатпай, үздіксіз тоғыз жыл оқығанның өзінде кеңсе қағаздарына қатысты жұмыстарды ойдағыдай жаза алмайды екен. Әйгілі жазушы Бернард Шоудың есептеуінше жазу жұмысымен шұғылданған ағылшындар әрбір минуттың 12 секундын «басы артық» әріптерді жазуға жұмсайды екен. Ондай басы артық әріптерді жазуға бір жылда 73 күн кетеді. Англия мен АҚШ-та жазу жұмысы, кеңсе қызметі, ғылыми зерттеулермен 2,7 миллион адам шұғылданады. Олар бір жылда 540 мың жыл жоғалтады екен².

Жазу-сызуда мұндай қиындықтар болмас үшін орфографияны тілдің құрылым жүйесіне лайықтап, ондағы өзгерістерді бейнелейтіндей етіп, жазу нормаларына эволюциялық өзгерістер енгізіп отыру қажеттілігі тіл құрылысы тәжірибесінде де айқындала түсіп отыр.

Қазіргі қазақ орфографиясы әдеби тілдің жазбаша түрінің нормалану процесіне зор ықпалын тигізді. Оның 40 жылдан астам тәжірибесі жазу нормаларының тұрақталып, ала-құлалықтан арыла, жетіле түскендігін байқатады. Бұл процесте 1957 жылғы «Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері»³, «Қазақ тілінің орфографиялық сөздіктері»⁴, «Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш»⁵ тәрізді т. б. практикалық құралдардың, ғылыми зерттеулердің⁶ орны айрықша. Әрине, бұл нәтижелер қазақ орфографиясының барлық мәселелері зерттеліп болды, жазу мәдениетіміз ешбір мүлтіксіз дегенді аңғартпайды.

Қазақ орфографиясының ғылыми тұрғыда әлі де зерт-

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 28. С. 222—223.

² Бұл деректер мына кітаптан алынды: Костомаров В. Г. Русский язык среди других языков мира. М., 1975. С. 170.

³ Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері. Алматы, 1957.

⁴ Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы, 1941 / Ред. коллег. С. Аманжолов, І. Кеңесбаев; Балақаев М. Б. Емле сөздігі. Алматы, 1948; Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы, 1963; 1978.

⁵ Сыздықова Р. Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш. Алматы, 1974.

⁶ Оралбаева Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының негіздері. Алматы, 1968.

теле беретіні даусыз. Өйткені, біріншіден, қазақ тілі де, өзге тілдер тәрізді, құрылым жүйесі өзгеріп, дамып отыратын тіл. Осыған байланысты ондай құбылысты айқындап, зерттей отырып, жазу нормаларына да ішінара өзгеріс енгізіп отыру қажеттілігі туады. Екіншіден, қазақ тілінің құрылым жүйесінде әлі де танылмаған заңдылықтар бар екендігі сөзсіз. Оларды зерттеп, танып білмей, жазу-сызу нормаларын сол жүйеге лайықтап белгілеу мүмкін емес.

Фонема, дыбыс және әріп

§ 2. Қазақ тілі бітім-тұлғасы жағынан өзге де түркі тілдері тәрізді жалғамалы тілдердің қатарына жатады. Сондықтан да түрлі-түрлі лексика-грамматикалық амалдардың барлығы дерлік сөз тудырушы, сөз түрлендіруші қосымшалары арқылы жасалады. Сөздің түрлі қосымшалармен түрлену барысында түбір мен қосымшаның жігінде әр түрлі дыбыстық құбылыстар (ассимиляция, аккомодация, абсорбция, лабиалды аттракция, палаталды аттракция, диссимиляция, метатеза, диэреза, протеза, редукция т. б.) пайда болады. Неліктен бұлай жазылады, неге басқаша жазылмайды? Дыбыс өзгерістерінің орфографиядағы көрінісі қандай? Түбірдің қосымшалардағы дыбысқа, керісінше, қосымшалардағы дыбыстардың түбірге тигізер әсер-ықпалы болады. Жазу тәжірибесінде мұндай құбылыстардың бәрін бірдей ескеру қажет пе? Бұлардың қайсысы еленеді, қайсысы еленбейді? Алайда, сырт қарағанда, [башшы], [жұмұшшұ], [сеңгейсің], [сембісің], [ылашшыз] деп жазбай, *басшы, жұмысшы, сенгейсің, сенбісің, лажсыз* деп таңбалауымыздың себебі өзінен-өзі түсінікті де тәрізді. Бұлай жазудағы мақсат — сөздің «түбірін» сақтау. Мұндай дәстүрлі түсінік, тіпті мектеп оқушыларына да белгілі. Бірақ сөздердің барлығы бірдей осы қағида бойынша жазыла ма? Бірқыдыру сөздерді *басшы, жұмысшы, сөзшең, ақ алма* деп «түбір» сақтап жазып, [ш]-ның [с], [з]-ға, <а>-ның <қ>-ға тигізер әсерін ескермейміз⁷, ал бірсыпыра сөздердің жазылуына келгенде *ақ — ағар, жоқ — жоғал, теп — теуіп, тебін, тарақ — тарағы* деп жазып, дауысты-

⁷ Сөздің дыбысталуы мен фонемалардың қосалқы реңкі тік жақша [...], ал фонемалардың негізгі реңкі сынық жақша <...> арқылы беріледі.

лардың дауыссызға тигізер әсерін ескеруіміз неліктен? Сөздің түбірі *ағ-, жоғ-, теу-, теб-, тарағ-* емес қой? Бірде олай, бірде бұлай жазуымыз, бәлкім, қосымшалардың сөз мағынасын өзгерту қабілетіне байланысты болар? Бірақ бұлай деуімізге негіз жоқ. Өйткені бұл арада қосымшалармен түрленген сөздердің қай-қайсысының да лексика-грамматикалық мағынасы өзгермей қалған жоқ. Міне, бұл тәрізді сауалдардың жауабын іздесек, мәселе әлдеқайда күрделене түседі. Сонымен, қазақ орфографиясының бұл тәрізді принципті мәселелері, жекелеген жайттары арнайы зерттелмесе, бірсыпыра сөздердің жазылуы тиянақты шешімін таппай, жазу тәжірибесінде ала-құлалық тудыруы ықтимал. Мұндай кемшілік жалпы жазу мәдениетін төмендетері сөзсіз. Жазу мәдениеті төмен болса, әдеби тілдің коммуникациялық қызметі де айтарлықтай болмайды.

Тілдік системаға, оның құрылымдық жүйесіне орфографияның сәйкес болуы қажет. Сонда ғана тілдің жазбаша және ауызша түрлері бір-бірінен алшақ, керек кетпейді. Алайда мұндай талап тілдің жазбаша және ауызша түрінің айырмасын мүлдем жойып, ерекшелігін елемей деген сөз емес. Жазба тіл ауызша тілдің хатқа түскен жай ғана көшірмесі емес. Ауызша сөйлеуде интонация, сөздердің ерекше мәнермен айтылуы, ой екпіні, эмфазалық құбылыс т. б. толып жатқан дыбыс заңдылықтары болады. Олардың бәрін бірдей жазуда таңбалау мүмкін емес. Тіл тарихында ондай жазу болған да емес. Бернард Шоудың «иә» деп айтудың елу түрлі, «жоқ» деп айтудың бес жүз түрлі тәсілі бар, ал оларды жазудың амалы біреу-ақ деген сөзі осы орайда айтылған. *Қой, түн, жаз* тәрізді сөздердің айтылуы мен жазылуында айырма жоққа тән. Бірақ тілімізде көптеген сөздің айтылуы мен жазылуы бір-бірімен сәйкес келе бермейді. Мысалы, [*қоралат*]; [*төрөгөрсен, тоналарсың*] (мақал) деп айтылғанмен, өзгеше жазамыз.

Қарым-қатынасқа түскенде сөздер белгілі бір орфоэпиялық заңдылыққа орай бір-бірімен ұласа айтылып, бір-біріне ықпал жасап, әр түрлі фонетикалық өзгеріске ұшырайды. Ал осындай жүйені елемей, тілдік дыбыстарды нақпа-нақ айтсақ, сөздің дыбысталудағы тұтастығы бұзылып, дыбыстау мүшелеріне айрықша күш түседі. Сөйлеуде дыбыстардың бір-біріне әсер етіп, ықпалын тигізіп, ұласа айтылуы — мәнді фонетикалық құбылыс.

Бірақ аса маңызды бола тұра бұл құбылыстың бәрі бірдей жазуда еленбейді.

Өйткені жазу — «жүгіртіп» оқуға жеңіл, қабылдауға қолайлы болуы қажет. Жазудың (письмо) мақсаты сөздің айтылуы мен дыбысталуын дәлме-дәл көшіру емес, қандайда болсын белгілі бір ойды хабарлау. Егер *қоралы ат, төреге ерсең, тоналарсың* дегендерді айтылуынша жазсақ (*қоралат па, қоралы ат па, «төреге ерсең, тоналарсың әлде төре көрсең, тон аларсың»* ба?), информацияны қабылдауды күрделендіре түсер еді де, артық энергия жұмсауға тура келер еді. Сондай-ақ (*бірғанатты гөрдү*) дегенді «*бір ғана атты көрді*», «*бір қанатты көрді*» деп әр түрлі ұғынуы мүмкін. Сөз ішіндегі, тіркес шеніндегі дыбыстардың бір-біріне тигізер позициялық, комбинаторлық әсер-ықпалын ескермей, дыбыстардың фонематикалық мәнін сақтап жазу тексті қиындықсыз, кедергісіз оқуға мүмкіндік береді. Бұл — жазудағы (графикадағы) фонематикалық принцип.

Бірақ фонемалардың «мәнін» сақтап жазу дегенді қалай түсінуге болады?

Фонемалардың әр түрлі позициялық, комбинаторлық реңктері болатыны белгілі. Ол реңктер (отенок, аллафон) белгілі бір фонетикалық қоршауда көрінеді. Мысалы, [н]-ның сөз басында, сонорлармен іргелес келгенде, жуан, жіңішке, еріндік, езулік дауыстылармен қатар айтылғанда т. б. фонетикалық жағдайларға тәуелді әр қилы реңктері болады. Қысқасы, фонетикалық жағдай қанша болса, фонеманың соншама реңкі болады. Бірақ солардың ішінде фонемалық қоршауға неғұрлым тәуелсіздері негізгі реңк те, қалғандары қосымша реңк болады.

Мысалы, *бүгін, бүгінгі* сөздеріндегі [н]-ның фонетикалық жағдайға тәуелділігі бірдей емес. *Бүгін* сөзіндегі [н]-ға қарағанда *бүгінгі* сөзіндегі [н]-ның дыбыстық қоршауға тәуелділігі әлдеқайда басым [*бүгүңгү*]. Әрине, дыбыстардың барлық реңктерін ғылыми зерттеулерде болмаса, жазуда көрсетудің мәні жоқ. Жазуда фонеманың сөзтанымдық қызмет атқаратын негізгі реңкі ғана белгіленеді. Морфеманың фонемалық мәнін сақтап жазу дегенді осылайша түсінуге болады.

Сонымен ф о н е м а — д ы б ы с — ж а з у бір-бірімен тығыз байланысты.

Алайда фонемалардың негізгі реңктері мен қосымша

реңкін ажыратудың өз қиындығы бар. Мысалы, *тон, төн, таң, тән* дегендегі <т> бірде жуан, бірде жіңішке реңкте жұмсалып тұр. Бұл екі реңктің де фонетикалық ортаға тәуелділігі бірдей. Сондықтан <т>-ның негізгі реңкі жуан [т] немесе жіңішке [т] деу қиын. Осыған байланысты алфавиттегі Т әрпі жуан [Т]-ның немесе жіңішке [Т]-нің өкілі деп үзілді-кесілді айту тағы қиын. Сырт қарағанда мұндағы жуан, жіңішке реңк тепе-тең сияқты. Дегенмен бұл екі реңктің бірін негізгі, бірін қосалқы деуге болады. Оны қарапайым мынадай тәжірибеден байқауға болады. Мысалы, филолог емес әр түрлі аудиторияда *түн, түн* тәрізді сөздерді тақтаға жазып, «бұл сөздерде қандай дыбыстар бар?» деген сұрауға [т], [ү], [н], [у] дыбыстары бар деп, аудитория бірауыздан жауап береді. Бұдан қазақ тілінде сөйлеушінің психикасында фонеманың негізгі реңкі жуан [т], [н] екендігін байқаймыз. Олай болса, қазақ алфавитіндегі Т әрпі — жуан [т]-ның өкілі. Сондай-ақ негізгі реңк айтуға «оңай» болса, қосымша реңк, мысалы [т], аздап болса да «күш» салып, сүйемелдеп айтуды қажет етеді.

Бұл жерде алфавиттегі әріптер фонемалардың негізгі реңкін белгілейді деген принципке қайшы келетін мынадай құбылысты байқауға болады. Мысалы, [к] мен [к] — бір ғана фонеманың — атап айтқанда <к> фонемасының — жуан, жіңішке реңктері. Олай болса бұлар неге бір ғана әріппен таңбаланбайды деген заңды сұрау қоюға болады. Әрине, [к] де, [к] да бір фонеманың әр түрлі реңкі екені даусыз. Бірақ бұл реңктердің бірі негізгі, екіншісі қосалқы деуге болмайды. <к> фонемасының [к], [к] реңктерінің, <г> фонемасының [ғ], [ғ] реңктерінің тепе-тең болуы өзге дауыссыздардан олардың өзіндік ерекшелігі деуге болады. Жоғарыда аталғандай тәжірибені қайталап, «құн, күн» деген екі сөзде қандай дыбыстар бар?» десек, [к], [к], [ү], [н], [у] деген бес дыбыс бар дейді. Сонымен, қазақ графикасында бір фонеманың тепе-тең реңкі арнайы әріптермен таңбаланады: <к> $\begin{matrix} [q] - \kappa \\ [k] - \kappa \end{matrix}$ <г> $\begin{matrix} [ɣ] - ғ \\ [g] - ғ \end{matrix}$

Ал қырғыз графикасында мұндай тепе-тең реңктер арнайы белгіленбейді: <к> $\begin{matrix} [g] \\ [k] \end{matrix}$ к <г> $\begin{matrix} [ɣ] \\ [q] \end{matrix}$ г

Фонема реңктерін белгілеу — графика теориясы тұр-

ғысынан басы артық құбылыс. Ол белгілі бір алфавиттегі әріптердің санын көбейтеді. Алайда бір фонеманың тепе-тең реңктерін белгілеудің тиімді жақтары бар екендігін жазу тәжірибесінің өзі көрсетіп отыр. Әсіресе жүйесі басқа тілден ана тілімізге ғылыми-техникалық, қоғамдық-саяси терминдер мен атаулар еніп жатқан жағдайда, бұл графикалық тәсілдің артықшылығын айқын сезінуге болады. Мысалы, егер <к> фонемасының тепе-тең реңктерін жеке-жеке таңбаламаған жағдайда *марка, лак, ток, бак* т. б. толып жатқан сөзді екі түрлі оқуға тура келеді: *марка* $\left\langle \begin{matrix} [марқа] \\ [марка] \end{matrix} \right\rangle$ *лак* $\left\langle \begin{matrix} [лақ] \\ [лак] \end{matrix} \right\rangle$ *ток* $\left\langle \begin{matrix} [тоқ] \\ [ток] \end{matrix} \right\rangle$ *бак* $\left\langle \begin{matrix} [бақ] \\ [бак] \end{matrix} \right\rangle$ т. б. Сөзді бұлайша екі түрлі оқу графикадағы негізгі принципке — сөздің әр түрлі оқылмауы дегенге қайшы келеді.

Қазақ графикасындағы тағы бір шарттылық — белгілі бір әріптің негізгі қызметімен қатар қосалқы қызметінің болуы. Мысалы, ә әрпінің негізгі қызметі <ә> фонемасын таңбалау болса, кей позицияда <а> фонемасын білдіруі — оның қосалқы қызметі. Мысалы, *күнә, мәрмәр, куә* т. б. Бұл сөздердің соңғы буынындағы дауысты <а> бірінші буындағы тіл алды дауыстыларының әсерінен палатализацияланған. Бұлар — сөзге әр түрлі қосымшалар жалғау арқылы «тексеруге» болатын дауыстылар (проверяемые гласные). Бұл жағдайда олар өзінің негізгі реңкі <а>-ға жуықтайды. Мысалы: [күнаға] *күнәға*, [мәрмарға] *мәрмәрға* т. б.

Тіл жұмсау дағдымызда кейбір әріптің қосымша функцияға ие бола бастауы ықтимал. Мысалы, кейінгі жылдарда *араб, жанаб* (кітаби сөз), *баб* (кітаби сөз), сөздері осы түрінде жазыла бастады. Шындығында, мұндай позицияда қазақ тілінің дыбыс заңдылығы бойынша [б] дыбысы [п] түрінде игерілуге тиіс. Бірақ бұл [п]-ны *б* әрпімен таңбалау омографтарды көбейтпеу мақсатына байланысты деуге болады. *Баб, жанаб* тәрізді сөздерді *б* түрінде таңбалау — оларды *бап, жанап* т. б. төл тума сөздерден өзгешелеп тұрады. Осылайша *б* әрпі өзінің негізгі қызметі — <б> фонемасын білдірумен қатар қосымша қызметке ие болып, <п> фонемасын білдіруі бертінде пайда болған. Бұған қарағанда қазақ графикасының әлі де пайдаланылмаған мүмкіндіктері бар деуге

болады. Мысалы, *стиль, декабрь, модель* тәрізді жіңішкелік белгіге аяқталған сөздерге дауыссыздан басталатын қосымша жалғанғанда, жіңішкелік белгі жазылып жүр: *стильге, декабрьге, модельге* т. б. Осындағы [л]-дің жіңішкелігін арнайы таңбамен көрсету басы артық информация (избыточность). Өйткені [л]-дің жіңішкелігін қосымшалардың жіңішке вариантта жалғануы «хабарлап» тұрады. Бұл жерде [*стильге*], [*декабрьге*], [*модельге*] сөздеріндегі жіңішке [л], [р] дыбыстарын [л], [р] түрінде жуандатып оқу қаупі жоқ. Мұндай орындарда жіңішкелік белгіні қолдану информацияның артықтығын көрсетеді.

Қазақ тіліндегі гемината дыбыстардың арнайы графикалық таңбасы жоқ. Мысалы: *махаббат, жаббар, әдді, мүдде, ләззат, жаннат, оппа, күллі, әмме, ыссы* т. б. Мұндай жүйеге қарағанда, небәрі үш түбір сөзде ғана [ашшы] *ащы*, [кешше] *кеще*, [тұшшы] *тұщы* айтылатын геминатаны арнайы *щ* әрпімен таңбалау да басы артық информация.

Қосар дыбыстарға аяқталған сөздерге (орыс тілінен енген сөздерге) қосымша жалғағанда, соңғы дауыссызды таңбалайтын әріпті түсіріп жазу — қазақ графикасындағы шарттылықтың бірі. Мысалы: *класс — класқа, прогресс — прогреске, металл — металлға* т. б. Бірақ баспа-сөз беттерінде бұлай жазудың дұрыстығына күмәнмен қарайтын пікірлер де бар. Алайда қосар дауыссыздың бірін түсірмей жазудың қолайсыздығы бар. Атап айтқанда, *грамм, класс, ватт* т. б. сөздерді, олар кейбір қосымшалармен түрленгенде, бірдей үш әріппен қатарынан таңбалауға тура келер еді. Мысалы: *грамммен, класссыз, ваттты* т. б. *Грамм, ватт, прогресс* тәрізді сөздердің ғылыми тексте жиі қолданылатындығын, тіпті екі сөйлемнің бірінде дерлік қайталанып отыратындығын еске алсақ, оқырман тек әріптер «шоғырынан» көз жаза алмайтындай (психологиялық) қолайсыз күй кешер еді.

Жазудағы фонемалық принцип бойынша әр фонеманың дербес таңбасы болуға тиіс. Қазақ графикасында негізінен әр фонеманың дербес таңбасы бар, яғни бір әріп бір фонеманы білдіреді деуге болады. Бірақ бұл — жазуда белгілі бір сөздің фонемалық құрамын түгелдей дербес әріптермен таңбалау шарт деген сөз емес. Сөздің фонемалық құрамын әріптердің түрлі комбинациясы арқылы да беруге болады. Мұндайда бір әріп бірнеше фо-

неманың тіркесін білдіреді. Ондай әріптерді көп қызметті (полифункционалы) әріптер деп айтуға болады. Қазақ графикасында *и* әрпінің дыбыстық тұрғыдан қарағанда сегіз қызметі бар⁸. Кейбір әріптердің көп қызметтілігі нәтижесінде қазақ текстеріндегі жазу бір немесе екі таңбадан үнемделіп отырады. Салыстырыңыз: *диқан* — 5 таңба, [*дыйқан*] — 6 таңба; *себу* — 4 таңба, [*себүү*] — 5 таңба; *лақ* — 3 таңба, [*ылақ*] — 4 таңба; *тая* — 3 таңба, [*тайа*] — 4 таңба. Әрине, бұл тәсілдің осындай жетістігімен қатар кемшін жақтары бар.

1. Мектептегі оқыту ісінде *сыыр*, *суат* тәрізді сөздердің буын жігі немесе *ою*, *қою*, *жаяды* т. б. сөздердің морфологиялық құрылымы «бүркемеленіп» қалады. Мектеп оқушылары бастапқыда сөздің түбірі *о-*, ал *-ю* қосымша деп түсінеді. Мұндай кемшіліктің орыс графикасында да кездесетіндігі айтылып жүр. «Так, слоговые написания осложняют морфологический анализ слов, проводимый в школе. Особого внимания и изучения требуют случаи, когда буквы *я, ю, е, ё, и* обозначают сочетание звуков [йа], [йю], [йэ] и т. д., и при этом йот входит в иную морфему, чем соответствующий гласный. Например, в формах *сарая, сараю* и т. д. оказываются затемненным корень *сарай*, так как на письме окончаниями оказываются *-я, -ю*, и т. д. Между тем в буквах *я, ю* «прячется» и корневой звук йот; окончаниями, т. е. изменяемой конечной частью слова, здесь являются лишь звуки [-а], [-у] и т. д., например: *сарай-а, сарай-у*»⁹.

2. Мына тәрізді үш-төрт сөзді екі түрлі оқуға болатындығы графикадағы буындық принциптің кемшіндеу жері деуге болады: *жетісу* < [жетісүү] / [жетісуу]   *шу* < [шүү] / [шуу]

ту < [түү] / [туу]   Сондай-ақ *жиду* деген сөзді «суретіне» қарап, [жйдүү] және [жыйдүү] деп оқуға болады. Бірақ бұл жерде пәлендей қиындық жоқ. Өйткені [жйдүү] — дыбыстардың мағынасыз тіркесі болғандықтан қабылдауда ескерілмейді.

⁸ Демесинова Н., Джунисбеков А. [Рецензия:] Қ. Неталиева. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. Алматы, 1977 // Советская тюркология. 1978. № 3. С. 101.

⁹ Иванова В. Ф. Современный русский язык: Графика и орфография. М., 1976. С. 95.

3. Мектеп оқушылары *сирақ*, *тиын* тәрізді сөздердегі *и* әрпін функциясына қарай емес, суретіне қарап, жіңішке оқиды да, орфоэпиялық нормадан ауытқиды. Мұндайда бірінші буынның жуан немесе жіңішке оқылуын соңғы буындағы дауыстының «хабарлап» тұратындығына назар аудару керек. Әрине, «ереже ескертусіз болмайды» дегендей, бұл қағидадан тыс тұратын бірнеше сөз бар. Олардың соңғы буыны жуан болғанмен, бірінші буыны, біздің байқауымызша, жіңішке оқылуға тиіс:

пцала $\left\langle \begin{array}{l} [пійала] \\ [пыйала] \end{array} \right\rangle$ емес, *мизам* $\left\langle \begin{array}{l} [мійзам] \\ [мыйзам] \end{array} \right\rangle$ емес,
шилан $\left\langle \begin{array}{l} [шійлан] \\ [шыйлан] \end{array} \right\rangle$ емес, *бипаз* $\left\langle \begin{array}{l} [бійпаз] \\ [бийпаз] \end{array} \right\rangle$ емес,
бидарқа $\left\langle \begin{array}{l} [бійдарқа] \\ [быйдарқа] \end{array} \right\rangle$ емес, *биқасап* $\left\langle \begin{array}{l} [бійқасап] \\ [быйқасап] \end{array} \right\rangle$ емес.

Графикалық тәсілдегі бұл аталған кемшіліктер оның мәнін еш төмендете алмайды. Тіркесу жиілігі аса жоғары фонемаларды бір ғана таңбамен беру (1-қосымшаға назар аударыңыз) информацияны неғұрлым ықшамдап жеткізу деген талапқа сай келеді. Қазіргі кезең — ғылыми-техникалық прогрестің дәуірі. Информация «тасқыны» мен информациялық «қопарылыстың» күшейген кезі. Мұндай кезеңде қандай информацияны болса да «сығымдап» беруге ұмтылу тенденциясы өмірдің аса бір қажеттілігіне айналып отыр.

Ондаған газет-журнал, жүздеген кітап жүз мыңдаған тиражбен тарап жатқан қазіргі кезде графикадағы «үнемділіктің» тиімділігі айқын сезілсе керек. Қазіргі кез, әрине, жылына бір-екі кітап, бірер ғана газет-журнал жарық көретін байырғы заман емес. Ондай кезде әріп-таңба үнемділігі жөнінде сөз де болмас еді.

Фонемалық принцип бойынша сөз [*бешшылдық*], [*жұмұшшұ*], [*башшы*], [*мұжжарғыш*] т. б. түрінде, айтылуынша жазылмай, фонеманың негізгі реңкі бойынша жазылады (*бесжылдық*, *басшы*, *мұжжарғыш*), сөйтіп, сөздің мағыналы бөліктеріне нұқсан келмейді.

Мұжжарғыш, *күшшүгөр*, *өшшү* сөздеріндегі [з], [ж], [с] фонемалары іргелес дыбыстардың әсерінен комбинаторлық өзгеріске ұшырап [ж], [ш], [ш] түрінде айтылып тұр. Бұлар <з>, <ж>, <с> фонемаларының

Әріп	Фонема	Ды-быс	Мысалдар (позиция)
а	<а>	[ә]	[шәй] <i>шай</i>
		[а]	[ай] <i>ай</i>
ә	<ә>	[а]	[қал] <i>хал</i>
		[ә]	[ән] <i>ән</i> , [әлем] <i>әлем</i>
б	<б>	[ә]	[мәрмәр] <i>мәрмәр</i> , [күнә] <i>күнә</i>
		[б]	[берік] <i>берік</i> , [құбұл] <i>құбыл</i>
е	<п>	[п]	[арап] <i>араб</i> , [жәнәп] <i>жанәб</i>
		<е>	[берік] <i>берік</i>
й	<ый>	[ө]	[күрөк] <i>күрек</i>
		[ый]	[дыйқан] <i>диқан</i>
		[үй]	[бұлтүй] <i>бұлти</i>
		[ій]	[тійек] <i>тиек</i>
		[үй]	[дүнүйө] <i>дүние</i>
		[ы]	[қыя] <i>қия</i>
л	<і>	[ү]	[шүкшүйуу] <i>шүкшию</i>
		[і]	[ійуу] <i>ию</i>
		[ү]	[дүңкүйу] <i>дүңкию</i>
		[л]	[олар] <i>олар</i>
		[ыл]	[ылак] <i>лақ</i>
		[үл]	[үлұқсат] <i>лұқсат</i>
р	<үл>	[іл]	[ілек] <i>лек</i>
		[үл]	[үлекөт] <i>лөкет</i>
		<р>	[тер] <i>тер</i>
		<ыр>	[ыразы] <i>разы</i>
		<ір>	[ірең] <i>рең</i>
		<үр>	[үрұқсат] <i>рұқсат</i>
у	<у>	[у]	[бау] <i>бау</i>
		[үу]	[сауу] <i>сауу</i>
		[үу]	[себүү] <i>себу</i>
щ	<иш>	[шш]	[ашшы] <i>ащы</i> , [тұшшы] <i>тұщы</i>
		[ы]	[кыс] <i>қыс</i>
ы	<ы>	[ү]	[күлүн] <i>құлын</i>
		[і]	[тіл] <i>тіл</i>
і	<і>	[ү]	[түлүк] <i>түлік</i>
		[ыйа]	[ыйағный] <i>яғни</i>
я	<йа>	[йа]	[тайа] <i>тая</i>
		[ійә]	[ійәкій] <i>яки</i> , [ійә] <i>я болмаса</i>
		[йә]	[шәйә] <i>шая</i>
		[йә]	
ю	<йю>	[йүү]	[қойүү] <i>қою</i> , [гайүү] <i>таю</i>
		[йүү]	[түйүү] <i>түю</i>

көрінісі, өйткені фонетикалық өзге ситуацияда олар өзінің негізгі реңкіне көшеді: *мұ[з]ға, [ж]ігер, ө[с]ші*.

Фонемалардың негізгі мәні (реңкі) ғана сөздің мағыналық «жамылғышы» бола алады. Сондықтан сөзді фонемалардың негізгі мәні арқылы танимыз. Фонемалардың қосалқы мәнін физикалық тұрғыда түйсінгенімізбен, психикамыз функционалдық мәні жоқ дыбыстарды автоматты түрде назардан тыс қалдырады. Психикамызда сөз өзінің негізгі «жамылғышында» ([өшші] емес, *өші* түрінде) бейнеленеді.

Сонымен, жазуда фонемалардың позициялық, комбинаторлық өзгерісінен пайда болған қосымша мәндері ескерілмейді. Өйткені дыбыстардың позициялық, комбинаторлық игерілуі, әр түрлі қосалқы мәні елене берсе, орфография тым күрделеніп, қолдануға өте қолайсыз болып шығар еді. Бірақ басты себеп ол емес. Фонемалардың қосалқы мәнінің (позициялық, комбинаторлық өзгерістердің) еленбеуінің негізгі себебі — олардың функционалдық ролі болмағандықтан. Дыбыстардың позициялық игерілуінен пайда болған өзгерістер, сонымен, жазуда елене бермейді. Бірақ бұндай принципке мынадай құбылыс қайшы келетін тәрізді. Мысалы: а) *қап — қабы, кітап — кітабы, сеп — сеуіп, теп — теуіп, кеп — кеуіп, жап — жауып* т. б. ә) *ақ — ағар, көк — көгер, үк — үгер, бүк — бүгер, жақ — жағын, тақ — тағын* т. б. б) *тарақ — тарағы, құрақ — құрағы, шырақ — шырағы, сырық — сырығы, жарық — жарығы* т. б. Бұндағы п/б, қ/ғ, к/г, п/у дыбыстарының өзгерісі де белгілі бір позицияға (дауыстылардың аралығы) тәуелді тәрізді. Олай болса дыбыстардың мұндай алмасуы жазуда неге еленіп жүр? *Басшы, жұмысшы, түнгі, күнгі* т. б. деп дыбыстардың позициялық игерілуін елемей жазған соң, *ақ-ар, көк-ер, сеп — сеніп, кеп — кеніп, тарақ — тарақы, тақ — тақын* деп неге жазбаймыз? Бұл сауалдың жауыбын бермес бұрын, алдымен мынадай бір ерекшелікке назар аударайық.

Мысалы, <с>-ның [ш] реңкіне көшуі үшін нақты бір фонетикалық жағдайдың болуы, [с] мен [ш] дыбыстарының іргелес тұруы шарт: [ашша] *ашса*, [ташша] *тасша*, [жұмұшшұ] *жұмысшы* т. б. Егер бұл шарттылық ([с] [ш], [ш] [с] дыбыстарының іргелестігі) бұзылса, аталған фонемалар өзгеше реңкте жұмсалады. Бұл заңдылықтан <с> мен <ш> немесе <ш> мен <с>

фонемалары іргелес келген ешбір сөз, ешбір морфема тысқары қалмайды. Басқаша айтқанда дыбыстардың комбинаторлық игерілуінде талғампаздық болмайды. Дыбыстардың позициялық, комбинаторлық игерілуі үшін морфемалардың мәні жоқ. <з> фонемасының [с] реңкі туралы да осыны айтуға болады: [бессе] *безсе*, [биссіз] *бізсіз*, [ассың] *азсың т. б.* <з> фонемасының [с] реңкі пайда болуы үшін мейлі ол шартты рай тұлғасы болсын, жоқтықты білдіретін аффикс болсын, немесе жіктік жалғауы болсын, бәрі бір. Міне, осы екі ерекшелік — дыбыстардың комбинаторлық, позициялық игерілуіне, реңктерінің пайда болуына тән басты қасиет.

Ал жоғарыда айтылған қ — ғ, к — г, п — б — у дыбыс өзгерістерінің де (*ақ — ағар, тарақ — тарағы, терек — терегі, жүрек — жүрегі, кітап — кітабы, жауап — жауабы, кеп — кеуіп, сеп — сеуіп*) белгілі бір фонетикалық ортаға байланысты екендігі байқалады. Бұл өзгерістер интервокал позицияға тәуелді сияқты. Яғни [ғ] <к>-ның, [г] <к>-нің, [б] <п>-ның комбинаторлық, позициялық реңкі тәрізді көрінеді. Бірақ олай емес. Өйткені бұл тәуелділік — белгілі бір морфемалар жігінде ғана болатын дыбыс өзгерістері. Алайда мұндағы өзгерістерді <к>, <к>, <п> фонемаларының позициялық, комбинаторлық реңкі деп тануға, басқаша айтқанда <с> — [ш] <з> — [с] құбылыстарымен бірдей деп қарауға болмайды. Олай болған жағдайда интервокал позицияда <к> — [ғ]-ға, <к>-[г]-ге, <п>-[б]-ға кез келген морфемалар жігінде талғаусыз түрде өзгеріп отыруға тиіс. Бірақ <к>, <к>, <п> фонемалары кез келген морфемалар жігінде талғаусыз түрде [ғ], [г], [б] дыбыстарына өзгеріп отырмайды:

<i>күп</i>	<i>күпін</i>	<i>тық</i>	<i>тықыл, тығыл</i>
<i>топ, тобыр</i>	<i>топыр</i>	<i>бақ, бағыл</i>	<i>бақыла, бағыл</i>
<i>теп, тебін</i>	<i>теперіш</i>	<i>жақ</i>	<i>жақын, жағын</i>
<i>теп</i>	<i>тепең</i>	<i>сақ</i>	<i>сақа: сақа адам</i>
<i>қап</i>	<i>қапы: қапы қалу</i>	<i>тық</i>	<i>тықыр, тығыр</i>
<i>көп, көбей</i>	<i>көпір</i>	<i>тік, тіге</i>	<i>тіке: тіке жүр</i>
<i>сап, сабы</i>	<i>сапы: еңбек сапында</i>	<i>бүк, бүгіл</i>	<i>бүкір, бүкірей</i>

Осымен байланысты қазақ графикасының ерекшелігі бойынша бірінші жағдайдағы дыбыс құбылыстары фонемалардың позициялық, комбинаторлық қосалқы мәні болғандықтан жазуда еленбейді де, екінші жағдайдағы

дыбыс құбылыстары (*ақ — ағар, қап — қабы*) фонемалардың негізгі мәнін сақтап жазу принципіне сәйкес орфографияда ескеріліп отырады.

Бұл айтылғандар фонемалар реңкінің, фонема алмасуларының жазуға қатысты жалпы мәселелері деуге болады. Енді осы мәселелердің жеке жақтары да, жеке сөздерге қатысты тұстары да бар.

Кейбір дауыссыз дыбыстардың орфографиясы

§ 3. *қ > ғ, к > г, п > б (у)* алмасулары екі морфеманың жігінде жүзеге асады да, сөздердің белгілі бір тобын қамтиды. Фонетикалық бұл жанды құбылысты синхрониялық сипаттағы алмасу деуге болады: *құрық — құрығы, балық — балығы, себеп — себебі, жауап — жауабы, шап — шауып, тап — тауып* т. б. Осы аталған дыбыстардың морфема жігіндегі алмасуынан өзге диахрониялық сипаттағы түрі бар. Соңғы типтегі дыбыс алмасу морфемалар жігінде емес, морфемалардың өз ішінде кездеседі. Мысалы: *айқай — айғай, тақат — тағат, садақа — садаға* т. б.

қ/ғ, к/г, п/б дыбыстарының белгілі бір морфемалардағы ішкі алмасуынан әр түрлі варианттар пайда болды. Олардың кейбір жарыспалы сыңарларының ішінара мағыналық сипат алып, жеке сөз ретінде қалыптасқандығы байқалады: *бықы — бығы, шақа (қызыл шақа), шаға (бала-шаға)* т. б. Осы алмасулардың қатарына өзара этимологиялық байланыстағы сөздерді де жатқызуға болады: *бүк — бүгіл — бүкір; теп — теперіш — тебер, төпе — төпеле — төбелес* т. б. Алайда *қ/ғ, к/г, п/б* алмасуын кез келген жағдайда мағына айырымдық, сөзтанымдық функцияда жұмсалып, варианттардың барлығы бірдей семантикалық филиацияға ұшырады деуге болмайды. Орфографияда қиындық тудырып, әркелкі жазылып жүрген сөздердің бір алуаны осы құбылыспен байланысты. Мысалы: *айқай — айғай, садақа — садаға, қым-қуыт — қым-ғуыт, кереқар — кереғар, ала-көбе — ала-гөбе, алакеуім — алагеуім, алакүлік — алагүлік, алақаншық — алағаншық, сайкүлік — сайгүлік, аракідік — арагідік, миғұла — миқұла, тым-тырақай — тым-тырағай, байқұс — байғұс, тұқым-тұқиян — тұқым-тұғиян, тұқжыңда — тұғжыңда, қылқындыру — қылғындыру, қыз-қырқын — қыз-ғырқын, ада-күде — ада-гүде, адың-*

күдің — адың-гүдің, апыл-құпыл — апыл-ғұпыл, кіші-кірім — кіші-гірім, желқабыз — желғабыз, жедеқабыл — жедеғабыл т. б.

Диахрониялық тұрғыдан алғанда сөз құрамы екі (үш) түрлі морфемадан құрылуы ықтимал. Бірақ синхрониялық тұрғыдан оларды екі (үш) морфемадан құрылған деуге болмайды. Өйткені синхрониялық тұрғыдан *алагеуім* сөзін «ала» және «кеуім»; *алағаншық* сөзін «ала» және «қаншық»; *алагөбе* сөзін «ала» және «гөбе» тәрізді морфемалардан құрылған деп үзілді-кесілді айту қиын. Морфемалық құрамы көмескі, жазылуы бір ізге түспеген бұл тәрізді сөздерді ұяндаған вариант бойынша бірыңғай жазу бағытын ұстану бірізділікке саяр еді.

п — *б* (немесе *б* — *п*) дыбыстарының алмасуына байланысты әркелкі жазылып жүрген сөздер бар: *қақбас* — *қақпас*, *көнбіс* — *көнпіс*, *төртбақ* — *төртпақ*, *дегбір* — *дегпір*, *ақбар* — *ақпар*, *етпетінен* — *етбетінен*, *бетбақ* — *бетпақ*, *шүберек* — *шүперек*, *кебе* — *кепе*, *ептейлі* — *ептейлі* т. б. Бұл тәрізді морфема құрамы көмескі сөздердегі [к], [п] қатандарын көршілес дыбыстардың ықпалына бағындыра жазу бағытын ұстануға болатын тәрізді. Мысалы: *қақпас* (*қақбас* емес), *тәбділ* (*тәпділ* емес), *көнбіс* (*көнпіс* емес), *төртпақ* (*төртбақ* емес), *ақпар* (*ақбар* емес), *дақпырт* (*дақбырт* емес), *етпетінен* (*етбетінен* емес), *бетпақ* (*бетбақ* емес), *шүберек* (*шүперек* емес), *кебе қозы* (*кепе қозы* емес), *ептейлі* (*ептейлі* емес).

Бұл жүйеден тек *-дан*, *-дар* морфемаларымен келген бірер сөздің ғана жазылуы тысқары тұрады. Мысалы: *есепдан* (*есепдан* емес), *қасапдан* (*қасапдан* емес), *есепдар* (*есепдар* емес).

§ 4. Сонымен, фонемалардың қосалқы мәнін негізгі мәнінен ажырата білу белгілі бір жүйемен жазуға, бірізді жазуға таяныш болады. Мысалы, *бұрыңғы*, *алдыңғы* деп жазамыз ба, әлде *бұрынғы*, *алдыңғы* деп жазған дұрыс па? Неге *соңғы*, *таңғы* деп жазамыз, неге *күңгей*, *түңгі* деп бір сарынмен жазбаймыз?

Қазақ тілінде <н> және <г> фонемалары іргелес келген тұста комбинаторлық әсерден <н> фонемасының қосалқы мәні [н] пайда болады: [түңгү] *түңгі*, [бұрұнғү] *бұрынғы*, [күңгей] *күңгей* т. б. Егер осы фонетикалық ситуацияны өзгертсек, бұл фонема өзінің негізгі мәнінде жұмсалады: *тү[н]-де*, *бұры[-н]-нан*, *кү-*

[н]-мен т. б. Со[ң]ғы, та[ң]ғы сөздеріндегі [ң] өзінің негізгі мәнінде жұмсалып тұр. Алайда орфографиялық сөздікте (1978 ж.) фонемалардың негізгі мәні ескерілмегендіктен, асты[ң]ғы, алды[ң]ғы, үсті[ң]гі түрінде жазылса, ал осы типтес сөздердің кейбірі бұры[-н]ғы делініп берілген. Белгілі бір жүйеге бағынатын бір типтес сөздерді әркелкі жазу орфографияны қиындата түседі. Дұрысы — бұл типтес сөздерді фонемалық негізгі мәні бойынша жазу. Егер үстіңгі, астыңғы, алдыңғы т. б. сөздердегі ң-ге өзгеше фонетикалық жағдай тудырсақ, бұл дыбыс өзінің негізгі мәніне көшеді: алдын ала (алдың ала емес), астын-үстін (астың-үстің емес), астынан (астыңан емес), үстінде (үстіңде емес) т. б. Ал қараң қалу сөзіндегі <ң> фонемасы өзінің негізгі мәнінде жұмсалып тұрғандығын көреміз. Салыстырыңыз: қаран болды. Сонымен қатар бұл сөздің қараңдау, қараңғы тәрізді сөздермен этимологиялық байланысы бар екендігі байқалады.

Сондай-ақ қайран қалу — қайраң қалу, қаран қалу — қараң қалу, жиһангер — жиһаңгер, жиһангез — жиһаңгез, тыңғылықты — тынғылықты, тұңғыық — тұнғыық, тебінгі — тебіңгі тәрізді сөздерді дұрыс жазудың өз қиындығы бар. Сондықтан да мұндай сөздер тәжірибеде әркелкі жазылып жүр. Осы сөздердегі [ң] комбинаторлық өзгерістің нәтижесінде пайда болған. Бұл өзгеріс жазуда ескерілмей, н түрінде жазылуға тиіс.

Сөз тіркесін өзгерту, сөзге әр түрлі қосымшалар жалғау, қосымшаларды түбірден бөліп қарау тәрізді тәсілдер арқылы морфемалар жігіндегі фонема реңкінің фонетикалық ортаға неғұрлым тәуелсіз түрін табуға болады. Мысалы: [қайраңғалу] қайран қалу — қайрансың; [тынғылықты] — тындыр, тындырымды; [тұңғыық] тұңғыық — тұн, тұндыр; [жиһаңгез] — жиһан, жер-жиһан. Осылардың ішінде басқаларымен салыстырғанда қайрансың, тындыр, тұн, жиһан морфемаларындағы <н> фонемасының реңкі фонетикалық қоршауға анағұрлым тәуелсіз. Сондықтан бұл сөздер фонематикалық принцип бойынша (фонемалардың мәнін сақтап жазу) <н>-ның қосалқы реңкі [ң] арқылы емес, негізгі реңкі [н] бойынша таңбалануға тиіс.

§ 5. Қазақ орфографиясында -нғ- немесе -ңғ- арқылы таңаланатынын ажырату қиынға соғатын бір алуан сөз бар: інген — іңген, кемеңгер — кемеңгер, жауынгер —

жауыңгер, әменгер — әмеңгер, шенгел — шеңгел, жыңғыл — жыңғыл т. б. Бұл типтес сөздердегі фонеманың (<н> ба, <ң> ба?) негізгі реңкін жоғарыда айтқандай тәсілдермен тексеру мүмкін емес. «Тексеруге» болмайтын бұл типтес сөздерді жазуда қазақ емлесі, жауыңгер, дүңген, монғол тәрізді бірер сөзді еске алмағанда, ң варианты түрінде таңбалау бағытын ұстанған. Мысалы: іңген, шеңгел, шеңбер, әмеңгер, жыңғыл, бастаңғы, жеңге т. б.

Жалпы алғанда, морфемалар жігіндегі фонеманың негізгі реңкін сақтап жазудың пәлендей қиындығы жоқ тәрізді көрінеді. Шындығында, негізгі реңк пен қосымша реңкке байланысты жазылуы қиын бірсыпыра сөз морфемаішілік дыбыс құбылыстарына қатысты. Мысалы, жамбас дегендегі [м] негізгі реңкте (<м>) қолданылып тұр ма, әлде <н> фонемасының қосымша реңкі түрінде жұмсалып тұр ма? Орфографияда бұл типтес сөздер жамбас, шамба, сәмбі тәрізді м арқылы таңбаланғанмен, бірақ жазу тәжірибесінде бұл сөздерді н арқылы жазып қою дағдысы да ұшырайды. Қазіргі қазақ емлесінде күн аттарының -нб арқылы жазылуы дәстүрге айналды. Бірақ осы дәстүрге күмән келтіріп, тіл мамандарының «жаздырып» жібергені деп түсінетіндер де бар.

«Күн аттары (1923 жылдың қазақ календарында — Н. У.) сембі, жексембі, дүйсембі, сейсембі, сәрсембі, бейсембі, жұма түрінде жазылған. XX ғасырдың ортасына дейін күн аттары осылай жазылып келген. Елуінші жылдары кейбір тіл мамандары грамматиканың түбір сақтау заңына сүйеніп, оларды сенбі, жексенбі т. б. түрінде жаздырып жіберді. Біз ескілікті тарихи документтердегідей етіп м әрпі арқылы жаза беру керек дегіміз келеді. Халық қазынасына сүйенген жөн ғой деп ойлаймыз»¹⁰.

Бұл сөздердің н арқылы жазылуының не дұрыс, не бұрыстығын айтпас бұрын мынадай өзгешелікті ескеру қажет тәрізді. Күн аттарын білдіретін сөздердегі м мен б дыбыстары өзара іргелестігінен айрылса, мұндағы м еріндігі н дыбысымен айтылады: Жексен (Жексем емес), Дүйсен (Дүйсем емес), Бейсен (Бейсем емес), Сейсен (Сейсем емес), Сәрсен (Сәрсем емес), Сейсенкүл (Сейсемкүл емес), Сәрсенқұл (Сәрсемқұл емес). Бұдан қазақ тілінде сөйлеушілердің психикасында фонеманың негізгі

¹⁰ Ысқақов М. Халық календары. Алматы, 1982. 292-б.

реңкі <н> екендігін байқауға болады. Сондықтан бұл сөздердің *н* арқылы жазылуын қате деп тануға болмайды.

Кейбір дауысты дыбыстардың орфографиясы

§ 6. Тілімізде жазылуы мен айтылуы сәйкес келе бермейтін әр түрлі сөздер бар. Солардың ішінде мынадай сөз типтеріне арнайы тоқтала кету керектігі байқалады. Олар *шай* — *шәй*, *жая* — *жәя*, *жайша* — *жәйша*, *жайла* — *жәйла*, *қадыр* — *кәдір*, *қазір* — *кәзір*, *жайлау* — *жәйлау*, *шайыр* — *шәйір*, *шайпау* — *шәйпау*, *тілмар* — *тілмәр*, *тілмаш* — *тілмәш* т. б.

Осы тәрізді сөздердің баспасөз беттерінде әр қилы жазылып жүргендері жиі байқалады. Бұл ауытқу сөздердің айтылуы мен жазылуындағы «алшақтыққа» байланысты. Олар кей жағдайда орфографиялық сөздікте көрсетілгендей жазылса, кейде айтылуы бойынша жазылады. Мұндай сөздердің орфографиялық сөздіктерде берілген әліптемесінің (орфограммасының) дұрыс немесе бұрыстығына көз жеткізу үшін, алдымен сөздің фонемалық құрамын, яғни сөз құрамындағы дауыстыны ([а] ма, әлде [ә] ме?), айқындап алу қажет.

Әдетте сөйлеу процесінде дыбыстардың бір-біріне тигізетін акустикалық, артикуляциялық әсерінің нәтижесінде фонемаларда әр түрлі реңктердің пайда болатындығы белгілі. Солардың ішінде сөзайырымдық қызметтегі негізгі реңкін тани білудің орфография үшін ерекше мәні бар.

Белгілі бір фонетикалық позицияда (*ш*, *ж*, мен *й*-дің аралығында *шай*, *жай* тәрізді сөздердегі) <а> дауыстысы палатализацияланады. Бұл құбылысты зерттеушілер *й* мен *ч*, *ж*, *ш* дауыссыздарының салдары деп таниды¹¹. І. Кеңесбаев қазақ тілінде <а> фонемасының палатализациялануының екі түрлі шартын көрсетеді: «а) алдыңғы буындағы дауыстының тіл алды болуы, мысалы *Қулаш*, *тілмар* т. б.; ә) *ш*, *ж*, *й* дауыссыздары *а*-ға *а* мен *ә*-нің аралығында айтылатындай реңк береді. . . *Ш* мен *й* немесе *ж* мен *й* аралығында келген *а* палатализация құбылысына ұшырайды. Ал бұл шарттылық бұзылса,

¹¹ Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л. 1970. С. 38.

а тұрақты сипат алады»¹². Бұл тәрізді зерттеулерге қарағанда *ш, ж, й* аралығындағы фонема — <а> (*ш[а]й, ж[а]й* т. б.), ал [ә] оның қосымша реңкі, басқаша айтқанда палатализацияланған а.

Қазақ графикасы фонемалық принципке негізделген. Бұл принцип бойынша фонеманың басты реңкі таңбаланылады да, қосымша реңктері ескерілмейді. Өйткені сөз мағынасын ажыратуға негізгі реңк таяныш болады да, өзге реңктерді берудің жазуда практикалық мәні болмайды. Сондықтан *шай, жай* тәрізді сөздердегі дауысты негізгі реңкі <а> бойынша жазылады.

Жазу тәжірибесінде кез келген дыбысты емес, фонемаларды негізгі реңкі бойынша таңбалаудың тиімділігі бұл тәрізді сөздердің түрлі қосымша мен түрленуінде айқындала түседі. Егер *жай, шай* тәрізді сөздерді палатализациялану ыңғайымен жазсақ, онда олардың жазылуы қосымшалармен түрленгенде мүлдем қиындап, әрқелкі күйге түсер еді. Осы типтес сөздерге әр түрлі қосымша жалғап, түрлендіріп байқасақ, олардың жіңішке түрде айтылуы өзгеріп, дауысты өзінің фонемалық негізгі реңкіне көшеді. Сөйтіп, әр түрлі қосымша жалғағанда, бұл сөздер тіл алды дауыстылармен айтуға ырық бере бермейді. Мысалы; *шәй-ге, шәйлерің, жәйлеу, жәйге, жәйсәң, жәйшілік, жәйле-* түрінде қолданылмайды. Сондықтан да баспасөз беттерінде сөздің жеке басы кейде *шәй, жәй* т. б. деп жазылғанмен, олардың қосымшалы түрін *шәйлерің, шәйге, жәйлерің, жәйгесу (жайғасу)* т. б. деп жазу мүлде кездеспейді деуге болады. Өйткені қосымшалар бұл жерде фонеманың қосалқы реңкі емес, негізгі реңкі бойынша жалғанады: *шайға, жайға, жайшылық* т. б. Бұл тәрізді сөздерді осылайша қосымшалармен түрлендірсек, басқаша айтқанда айқын позиция іздесек, фонеманың негізгі реңкі ашыла түседі де, сөздерді фонемалық сипатына қарай жазуға мүмкіндік туады.

Тіл қолданысымызда ала-құла жазылып жүргендердің бір тобы — *шүбә, куә, күнә, кінә, күмән, рәсуа, пәтуа, дүдәмал, тілмаш* — тәрізді сөздер.

Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде *күнә, кінә, күмән* т. б. сөздердің қосымшалармен жуан вариант түрінде түрленетіндігі көрсетілген: *күнәға, күнәдан, күнәсы, күнәлау, күнәлы, күнәсыз* т. б.; *кінәға, кінәдан, кінә-*

¹² Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962. С. 28.

сы, кінәлау, кінәлы, кінәсыз, күнәшыл т. б.; күмән, күмән-ға, күмәны, күмәнданғыш, күмәнды, күмәндылық, күмән-сыз т. б.

Ал баспасөз беттерінде бұл сөздердің қосымшалармен түрленуі бірде жуан, бірде жіңішке күйде жазылып жүр. Бұл қиындық осы сөздердің құрамындағы соңғы дауыстының фонемалық реңкінің неғұрлым тәуелді позицияда болуына байланысты. Жоғарыда мұндай сөздердің фонемалық негізгі реңкін кейде аффиксация тәсілі арқылы айқындауға болатынын байқадық. *Қуә* сөзіне де барлық қосымшалар жуан, жіңішке түрде талғаусыз жалғана бермейді. Бұл сөз белгілі бір қосымшаға келгенде тек жіңішке вариантты ғана талғайды. Мысалы, *қуәға қуәсыз* (орфографиялық сөздіктерде), *қуәге, қуәсіз* (баспасөз беттерінде) деп қолданылғанмен, *-лық, -лік* аффиксінің тек *-лік* вариантын ғана талғайды: мысалы, *қуәлік*. *Қуәлық* түрінде жазу мүлдем кездеспейді. Осындай ерекшелікке қарағанда, *қуә* сөзіндегі дауыстының фонемалық негізгі реңкі *ә* екендігі байқалады. Олай болса бұл сөзге қосымшалар жіңішке вариант түрінде жалғануға тиіс: *қуәге, қуәні, қуәсіз, қуәлік* т. б.

Егер соңғы буын жіңішке болса, онда бұл сөздер неге қосымшалардың жіңішке вариантымен түрленбейді? *Күнә, кінә, күмән* сөздерінің жуан вариантты қосымшаларды талғауы, әрине, себепсіз емес. Бұлай болатыны түбір сөздің соңғы буынындағы дауыстының ерекшелігімен байланысты. Сөздің қосымшасыз жеке өзін алғанда, соңғы буындағы дауысты фонема өзінің негізгі реңкінде жұмсалып тұрмағандығы байқалады. <ү> еріндігінің әсерінен дауысты <а> (таңбалауы — ә) палатализацияланып, қосымша реңкке ие болған. Мұндай сөздер әр түрлі қосымшалармен түрленгенде, қосалқы реңкте жұмсалып тұрған фонема өзінің негізгі реңкі <а>-ға жуықтайды. Сондықтан да соңғы буынның ыңғайына қарай қосымшалар жуан вариантта жалғанады.

Біраз жылғы қалыптасқан дәстүрді ескермесек, бұл сөздердің *қуна, кінә, күман* (*күнә, кінә, күмән* емес) түрінде, фонеманың негізгі реңкіне орай таңбалау орынды деп білер едік. Фонемалардың позициялық реңктерін негізгі реңктерінен ажырату ескерілмегендіктен, орфографиялық сөздікте *күнә, кінә, күмән* фонетикалық принцип ыңғайында таңбаланған тәрізді көрінеді.

Қазақ жазуы, жоғарыда айтқандай, фонематикалық

принципке негізделген. Ал осы негізді дәйекті түрде ұстанбай, бірде фонематикалық ыңғайда, бірде фонетикалық ыңғайда жазу — орфографияны қиындата түседі. Оның үстіне, сөзді фонетикалық ыңғайда жазу зерттеушілер айтқандай өтпелі дәуірге тән сипат. «Жазу-сызу ісін жасауды қолға алған алғашқы кезеңде үстем болған фонетикалық жазудың ертеде жазуы болмаған тілдер үшін жұртшылықтың сауатын көгеруде үлкен пайдасы тиді. Ол кезеңде жазба тілдің қалың бұқараға барынша түсінікті болу мақсаты көзделді де, сөздің жазылуы мен айтылуын мейлінше жақындату емлеге қойылатын басты талаптардың бірі болды. Қазір жағдай мүлде өзгерді. Түркі халықтарының сауаттылығы мен білімі жоғары деңгейге көтерілді»¹³.

Палатализацияланған [а] қазақ орфографиясында бірде <а> (*шай, жай, жайлау* т. б.) түрінде таңбаланса, бірде [ә] түрінде беріледі: *күнә, күмән, шүбә* т. б. Ұқсас дыбыстық құбылыс әр түрлі таңбаланған. Алайда *күнә, күмән, шүбә* деп жазған соң, *шәй, жәй, жәйлау* түрінде, немесе, керісінше, *шай, жай* тәрізді, *күман, күна, шуба* түрінде таңбалау қажет. Тегінде, жазудағы бірізділік үшін екі түрлі варианттың біріне тоқталған дұрыс. Бұл сөздерді дегенмен *шәй, жәй, жәйлау, күнә, шүбә, күмән* деп бірізді жазып, қосымшаларды жуан вариантта жалғау орынды ма деп ойлаймыз. Жуан варианттағы қосымшалар өзінің негізгі грамматикалық қызметімен қатар, түбір морфемадағы фонеманың <а> екендігін көрсететін белгі (сигнал) ретінде графикалық қосымша қызмет атқарады деп қарауға болады.

Әрине, *шәй, жәй, жәйлау* т. б. сөздерді «ә» арқылы таңбалауды фонематикалық принциптен пәлендей ауытқу деп түсінбеу керек, өйткені түбір морфемадағы фонеманың <а> екендігін сол сөзге жалғанатын жуан варианттағы қосымшалар көрсетіп тұрады. Мысалы: *шәйға, жәйлау, шәйнау, шәйқа, шәйып* т. б. Керісінше, түбір морфемадағы «а» әрпі арқылы таңбаланатын [ә] дауыстысын сол сөзге жалғанатын жіңішке варианттағы қосымша көрсетіп тұрады. Мысалы *хал, халге [халге], хали [хали]. х[қ]* фонемасымен іргелес айтылғанда <ә> тіл арты ренкіне [а]-ға көшеді. Алайда мұндай сөзге қосы-

¹³ *Мусаев К.* Вопросы разработки и дальнейшего совершенствования орфографии тюркских литературных языков Советского Союза // Орфография тюркских литературных языков. М., 1973. С. 27.

латын қосымшалар сол сөздегі дауыстының <ә> фонемасы екендігін «хабарлап» тұрады.

§ 7. Қазақ орфографиясындағы тағы бір қиындық — бірінші буында [ү], [і] дыбыстары, ал екінші буында палатализацияланған [а] кездесетін сөздердің жазылуына қатысты. Бұл дауысты <a> бірде ә, бірде а әрпімен таңбаланып жүр. Салыстырыңыз: *шубә, тіфә, кінә, күнә, кінә, мүләйім* т. б.; *ділда, тілмаш, ділмар, мұттайым* т. б. Бірақ палатал [а]-ның бұлайша екі түрлі таңбалануында тиянақты негіз бар деуге болмайды. Бұл типтегі сөзде кездесетін [а]-ны да «ә» әрпімен таңбалау бірізділікке саяр еді (2-қосымша).

2-қосымша

Палатализацияланған [а]-ның жазылуы

Орфографиялық сөздікте берілуі	ұсыныс
дубара	дүбәра, дүбәраға
дудамал	дүдәмал, дүдәмалға
ділда	ділдә, ділдәға
ділмар	ділмәр, ділмәрға
кінәсі	кінәз, кінәзсы
күстана	күстәна, күстәнәлау
күшала	күшәла, күшәлаға
мүбада	мүбәда, мүбәдаға
мүбарак	мүбәрек, мүбәрекке
мүләйім	мүләйім, мүләйімге
мұттайым	мұттәйім, мұттәйімге
мінәжат	мінәжат, мінәжатқа

§ 8. Бірінші буында <ә>, ал екінші буында палатализацияланған [а] дауыстысы келетін сөздердің жазылуы жоғарыда аталған сөздер типінен өзгеше. Бірінші буындағы тіл алды дауысты <ә>-нің әсерінен келесі буындағы [а] палатализацияланады, <a>-ның бұл қосалқы реңкі [ә] ескерілмей, негізгі реңкі бойынша жазылады: *жәннат, зәузат, нәпақа, пәтуа, тәурат, пәруаз, пәруай* т. б. Қазақ орфографиясында бірінші және екінші буында ә арқылы белгіленетін сөздер бар: *мәрмәр, сәруәр, зәмзәм, тәмәм, әзәзіл* т. б. Бұл топтағы сөздердің екінші буынындағы ә әрпі арқылы таңбаланып тұрған дауыстыны палатализацияланған [а] деуге болмайды. Бұлай деуімізге себеп — екінші буынның тап бірінші буын тәрізді толық немесе біршама толық қайталануы.

§ 9. Кейбір позицияда дауыстылардың жуан-жіңішке оппозициясы «көмескіленеді» де, сол дыбыстың тіл алды дауыстысы немесе тіл арты дауыстысы екендігін ажырату едәуір қиынға соғады. Осындай ерекшелікке байланысты бірсыпыра сөздердің жазылуы практикада дұрыс шешімін таппай келеді (3-қосымша).

Бұл сөздердің сөздіктегі, практикалық қолданыстағы әліптемелерінде бірізділік жоқ екендігі байқалады. Мысалы, *қағілез* деп жазған соң, неге *қатігез* деп жазуға болмайды? Немесе неге *лағынет*, *тәкаппар* деп жазамыз? Неге *лағінет*, *тәкаппар* емес? Әліптемесі қиын мұндай сөздердің дұрыс жазылуының белгілі бір таянышы болуы керек. Біздіңше, ол таянышты сөздің буын құрылымынан іздеуге болады. Жоғарыда көрсетілген сөздерді алдымен

3-қосымша

Орфографиялық сөздікте	Қолданыста
ақырет	ақырет
кесапат	кесепат
қабілет	қабылет
қаракетсіз	қарекетсіз
қағілез	қағылез
қасірет	қасырет
қатыгез	қатігез
қошамет	қошамет
күдірет	кұдырет
лағынет	лағінет
мұбарак, мұбарағы	мүбәрек, мүбәрегі
тәкаппар	тәкәппар
таксірет	таксырет
тауқымет	таукімет
тақылет	такілет

бейүндес (асингармониялық) екі буынға бөлуге болады: *а-қы* — *рет* (*а* — *қи-рет* емес), *құ* — *ді-рет* (*құды* — *рет* емес), *ке* — *са-пат* (*ке-се* — *пат* емес), *ла-ғы* — *нет* (*ла* — *ғі-нет* емес), *қа* — *бі-лет* (*қа-бы* — *лет* емес), *мү-бә* — *рек* (*мү-бә* — *рак* емес), *қа* — *ре-кет* (*қа-ра* — *кет* емес), *тә-кәп* — *пар* (*тә* — *кап-пар* емес), *қа-ғы* — *лез* (*қа* — *ғі-лез* емес), *тақ* — *сі-рет* (*тақ-сы* — *рет* емес), *қа* — *сі-рет* (*қа-сы* — *рет* емес), *тау-қы* — *мет* (*тау* — *қи-мет* емес), *қа* — *ті-гез* (*қа-ты* — *гез* емес), *та-қы* — *лет* (*та* — *қи-лет* емес), *қо* — *ше-мет* (*қо-ша* — *мет* емес), *қо* — *сі-рей* (*қо-сы* — *рей* емес).

Осы типтес сөздердің буын құрылымындағы ерекшелікті ескеру дұрыс жазуға негіз болады. Біріншіден, жуан мен жіңішке буын түйіскен тұста дауыссыз дыбыс өзі жұптасатын дауыстымен реңкі жағынан үйлесіп тұрады: *қа-ғы* — *лез* (*қа* — *ғі-лез*, *қағ* — *іл-ез* емес), *тә-кәп* — *пар* (*тә-кап* — *пар* емес). Ал *қағілез*, *тәкаппар*, *такілет* деп жазу қазақ сөзінің буын құрылымын бұзу

болып табылар еді. *-қи-, -ғі-, -ка-* тәрізді буындар қазақ сөзінің табиғатына тән емес. Екіншіден, жоғарыда аталған сөздердің ішінде *қабілет, қарекет, тақсірет* тәрізді сөздердің бейүндес буын жігін *қа — бі-лет, қа — ре-кет, тақ — сі-рет* деп те, *қа-бы — лет, қа-ра — кет, тақ — сы-рет* деп те екі түрлі бөлуге болады. Дегенмен буындардың бейүндес жігін *қа — бі-лет, қа — ре-кет, тақ — сі-рет* деп бөлудің өз артықшылығы бар. Себебі *қа-бы — лет, тақ-сы — рет* деп буындасақ, сөйлеуде *қа-был — ет, тақ-сыр — ет, қа-ра — кет* түрінде айтылады да, <р>, <л> дауыссызы <ы> дауыстысының реңкіне бейімделеді. Сөйтіп, «*қабыл ет*», «*тақсыр ет*» «*қара кет (ті)*» деген еркін тіркестен айырмасы болмай қалады. Ал буындардың бейүндес жігін *қа — бі-лет, тақ — сі-рет, қа — ре-кет* деп ажыратсақ, [б], [с], [р] дауыссыздары *і, е* дауыстыларының реңкіне бейімделеді де, *қабыл ет, тақ-сыр-ет, қара кет (ті)* еркін тіркестерінен өзгешеленіп тұрады.

§ 10. Бейүндес буын жіктерінде қысаң [ы], [і] дауыстыларының таңбалануы мен таңбаланбауы — қазақ орфографиясындағы қиындықтардың бірі. Мысалы: *зақ-мет — зақымет, рақмет — рақымет, қызмет — қызымет, үкмет — үкімет, лағнет — лағынет* (лағінет) т. б. Қазіргі орфографиялық сөздіктерде бұл тәрізді сөздер бірде қысаң [ы], [і] мен жазылса, мысалы, *қазірет*, кейбірі *рақмет, қызмет* түрінде жазылады. Осы типтес сөздерді қысаң дауыстылар арқылы жазып, оппозициялық жікке бөліп көрейік: *за-қы-мет, ра-қы-мет, қы-зы-мет* т. б. Сөйлеу процесінде бұл сөздердегі <к>, <з>, <ғ> дауыссыздары [ы], [і]-нің шылауында айтылады да өзгеше реңкке (біршама созылыңқы айтылуы тәрізді) ие болады. Осындай фонетикалық әсердің нәтижесінде бұл сөздердің дыбыстық құрылымы ритмикалық тұтастықпен айтылатын *зақым ет, рақым ет, үкім ет* тәрізді еркін тіркестердің дыбыс құрылымымен бірдей болып шығады. Ал бұл сөздердің [ы], [і] дауыстыларынсыз түріндегі <к>, <з>, <ғ> фонемаларының реңкі өзгеше болып (келте, кілт айтылуы), ритмикалық тұтастықпен айтылатын еркін тіркестерден өзгеше дыбыстық құрылымға ие болады.

Сөз ажыратуға септігін тигізетін осы өзгешелік ол сөздерді ритмикалық тұтастықпен айтылатын сөз тіркестерінің дыбыстық құрылымынан ажыратып тұрады. Сон-

дықтан бұлардың қызмет, зақмет, лағнет, рақмет, құрмет т. б. түрінде жазылуын орынды деуге болады.

Сөздердің бірыңғай жуан немесе бірыңғай жіңішке болып келуі қазақ сөзінің табиғатына тән. Бұларды бір жікті буындар деуге болады. Дегенмен біріккен сөздер — *көг-ал* (мұндағы *ал* морфемасы *алсын* «шабылған шөптің орнына қайтадан көктеп шыққан көк» дегенмен этимологиялық байланыстағы сөз болуы ықтимал), *көг-орай*, сондай-ақ өзге тілден қоныс аударған сөздердің (*қаре-кет*, *қа-сі-рет* т. б.) ішінде бейүндес буындардан құралғандары да кездесіп отырады. Бұларды екі жікті оппозициялық буындар деуге болады. Ал кейбір сөздерді үш немесе төрт жікті буын (жуан — жіңішке — жуан) түрінде жазу, сөзді тым жасанды көрсетеді. Мысалы: *мү-ба — рақ-қа*, *дән — да-қу-ым*, *дар — гу-ман*, *мү — шай-ре*, *бә — да-уи*, *пәр — уар-диг-ар* т. б. Бұл типтес сөздерді сондықтан *мүбәрек*, *дәндәку*, *дәргүман*, *пәруәр-дигер* түрінде жазу әлдеқайда қазақ тілінің дыбыс жүйесіне үйлесімді.

* * *

§ 11. Қазіргі қазақ орфографиясындағы елеулі қиындықтардың бірі — түбір сөзге дауыстыдан басталатын қосымша жалғанғанда түбір сөздің соңғы буынындағы қысаң дауыстының түсіріліп немесе түсірілмей жазылуы. Мысалы: *ауыл — аулы (ауылы)*, *ерін — ерні (еріні)*, *иық — иығы (иғы)*, *мұрын — мұрны (мұрыны)*, *мүлік — мүлкі (мүлігі)*, *бауыр — бауыры (бауры)* т. б. Дауысты дыбыстан басталатын қосымша жалғанғанда сөз түбірінде болатын бұл өзгерістің қанша сөздерді қамтитынын, таралу шегі қаншалықты екенін байқау үшін фонетикалық жағдайы бірдей сөздерді өзара салыстырып көруге болады (4-қосымша).

Бұл салыстыруға қарағанда қысаң дауыстылардың түсіріліп қолданылуының фонетикалық жағдайы бірдей ортада жалпы сипат алмағандығы, кейбір сөздермен шектеліп отыратын талғампаздығы байқалады. Яғни бұл қысаң дауыстылар фонетикалық ортаға аса тәуелді емес. Қайсыбір тұстарда қысаң дауыстыны түсіріп (не түсірмей) қолдану дүдәмал болса, енді бір сөздерге келгенде, семантикалық қарсылыққа ұшырайды. Мысалы, *халық* — *халқы (халығы)* деп айтқанымызбен, осы ізбен *түлік*,

а) халық — халқы
Халық — Халығы (*жалқы есім*)
кұлық — құлқы (мінез-құлқы)
кұлық — құлығы (кұлақтың
құлығы)

мүлік — мүлкі (мүлігі)
қылық — қылығы
күлік — күлігі
бүлік — бүлігі
былық — былығы
салық — салығы
қалық — қалығы
шұлық — шұлығы
түлік — түлігі т. б.

б) мұрын — мұрны (мұрыны)
ерін — ерні (еріні)
орын — орны (орыны)
қарын — қарны (қарыны)
сарын — сарыны
нарын — нарыны т. б.

г) мойын — мойны (мойыны)
қойын — қойны (қойыны)
қайын — қайыны (қайны)
жайын — жайыны
қиын — қиыны
жиын — жиыны
құйын — құйыны
шойын — шойыны т. б.

е) ауыз-аузы (ауызы)
қауыз — қауызы
жауыз — жауызы т. б.

з) ауыл — аулы (ауылы)
кеуіл (диал.) — кеулі (кеуілі)
суыл — суылы
дауыл — дауылы т. б.

ә) нарық — нарқы (нарығы)
көрік — көркі (қыздың көркі)
көрік — көрігі (ұстаның көрігі)
бөрік — бөркі (бөрігі)
қырық — қырқы (этног.)
қырық — қырығы
парық — парқы (парығы)
тұрық — тұрқы (тұрығы)
ырық — ырқы (ырығы)
ерік — еркі (ерігі)
түрік — түркі
жерік — жерігі
керік — керігі
қорық — қорығы т. б.

в) иық — иығы (иғы)
сиық — сиқы (сиығы)
ойық — ойығы
сұйық — сұйығы
биік — биігі
киік — киігі
қиық — қиығы т. б.

д) көңіл — көңілі
жеңіл — жеңілі
қалып-қалпы (қалыбы)
қалып — қалыбы
құлып — құлпы (құлыбы)
әліп — әліпі (әлібі)
тұлып — тұлыбы т. б.

ж) дауыс — даусы (дауысы)
қуыс — қуысы
туыс — туысы
сауыс — сауысы т. б.

күлік сөздеріндегі дауыстыны түсіріп, тәуелдік жалғауын жалғау сөз мағынасын мүлде бұзады (мысалы, *түлік* — *түлкі*, *күлік* — *күлкі* т. б.). *Дауыл*, *ауыл*, *суыл*, *көңіл* сөздері де осы тәрізді, қысаң дауыстыны түсіріп қолдануға ырық бермейді: *даулы*, *аулы*, *көңлі*, *сулы* мүлде басқа сөз ретінде ұғынылады.

Бұл қайшылықтың, қысаң дауыстының сонормен іргелес келгендегі «жұтылу» құбылысының (бұл құбылыс тіл білімінде абсорбция деп аталады) қалайда бір себебі болуға тиіс. Абсорбция құбылысының себебін әр зерттеу-

ші әр қилы фонетикалық жағдайға байланысты түсіндіріп келді¹⁴.

Бірақ, біздің түсінігімізше, қысаң дауыстылардың тап бұл арадағы түсіріліп, не түсірілмей қолданылуы таза фонетикалық шарттылыққа, мысалы екпінге т. б. тәуелді емес. Егер *бөркі*, *аузы* сөзіндегі [ы]-ның «түсіп» қалуы екпінге байланысты болса, онда *құрғығы*, *қауызы* деген сөзде [ы] дауыстысы неге «түсіп» қалмайды? Тегінде, бұл құбылыстың себебі басқаша бір фактормен тығыз байланысты болуы ықтимал. Ал оның қандай фактор екендігін анықтау үшін, алдымен мынадай бір статистикалық салыстыруға назар аударайық. Қазақ совет әдебиетінің классигі М. О. Әуезов шығармаларының толық жинағындағы (1—3-том)¹⁵ *құрық* сөзінің атау және өзге де грамматикалық тұлғалардағы жалпы қолданысының саны—26. Ал осы сөздің тәуелдік тұлғасында жұмсалудың саны—10. Яғни бұл сөздің тәуелдік тұлғасында жұмсалынған саны өзге тұлғаларымен салыстырғанда әлдеқайда аз. Сол сияқты әр түрлі тұлғада қолданылған *жарық* сөзінің жалпы саны 120 болса, тәуелдік тұлғасымен қолданылғаны—25 те, өзге тұлғада жұмсалғаны—95. Ал *ерін* сөзі, барлық тұлғасын қоса есептегенде, 30 рет қолданылған. Оның ішінде тәуелдік тұлғасымен қолданылған сөздің саны—20 да, өзге тұлғада қолданылған осы сөздің саны 10-нан аспайды. *Мұрын* сөзі, барлық тұлғаларымен қоса есептегенде, 52 рет қолданылған. Оның ішінде тәуелдік тұлғасымен келген сөздердің саны—37 болса, өзге тұлғада келген сөздің саны 15-тен аспайды. Бұдан байқайтынымыз—*мұрын*, *ерін* тәрізді сөз-

¹⁴ Дмитриев Н. К. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков: Фонетика. М., 1955. Ч. 1. С. 281—285; Калиев Б. К. Редукция узких гласных звуков в казахском и каракалпакском языках. Автореферат кандидатской диссертации. Алма-Ата, 1967; Татубаев С. С. Редукция, протеза, апокопа в казахской речи и пении // Советская тюркология. 1977. № 4. С. 113—118; Калиев Б. ы, і қысаң дауыстыларының емлесі жайында // Вопросы казахской фонетики и фонологии. Алма-Ата, 1979. С. 131—137; Трофимов М. И. О соотношении между ударением и редукцией гласных в современном уйгурском и других тюркских языках // Советская тюркология. 1981. № 3. С. 47—52.

¹⁵ М. Әуезовтің толық жинағының Алфавитті жиілік сөздік-сөз көрсеткіші (қолжазба, 1—3-кітап). Бұл еңбекті Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл білімі институтының лингвистикалық жұмыстарды автоматтандыру мен сөз статистикасы тобы дайындаған.

дердің дыбыс құрамындағы [ы]-ның түсіп қалып, *мұрны*, *ерні* түрінде айтылу себебі бұл сөздердің өзге сөздермен салыстырғанда, тәуелдік тұлғасында жиі жұмсалуына байланысты. Ал *құрық*, *жарық* сөздері, керісінше, тәуелдік тұлғада, өзгелермен салыстырғанда, әлдеқайда сирек жұмсалады екен. Бұл фактор, яғни сөздің тәуелдік тұлғада ұзына бойы тұрақты жұмсалуды, сонарлармен іргелес келген қысаң дауыстының абсорбцияға ұшырауына, сөйтіп сөздің фонетикалық жақтан ықшамдалуына қолайлы жағдай тудырса керек.

Тіл — жанды құбылыс. Ол қарым-қатынас қызметін атқару барысында басы артық элементтерді екшеп отыруға тырысады. Қысаң дауыстылардың белгілі бір сөздер тобында, нақтылы бір фонетикалық жағдайда абсорбцияға ұшырауы тілдің дыбыс жүйесіндегі тенденцияның бірі деуге болады. Ал оны әдеби тілдің жазу нормасында, сондай-ақ орфоэпиялық нормасында елеусіз қалдыру — белгілі бір алшақтыққа әкеп соғар еді. Ондайда тілдің шынайы халінен көз жазып қалу қаупі туады. Солай дегенмен де «абсорбция» жетегінде кете беруді тіл фактісі көтере бермейді. Себебі *көңіл*, *бауыр*, *ауыл* сөздерін *көңлі*, *бауры*, *аулы* түрінде тәуелдеу омонимдерді өрбітуге жол ашады. Бұл — тілдің омонимдерден «қашу» тенденциясына қайшы келеді.

Әрине, *ауызы*, *мұрыны*, *мойыны*, *ығы* деп қысаң дауыстыларды бастан-аяқ күмәнді жерде түсірмей жазу орфография үшін оңай жол болар еді. Бірақ бұл — қиындықтан шығудың бірден-бір жолы емес.

Бұл жерде абсорбция құбылысының семантикалық қарсылыққа ұшырауын немесе ұшырамауын таяныш етіп алу принципін ұстануға болады. а) **Семантикалық қарсылыққа ұшырамайтын сөздер:** *мойын* — *мойны* (*мойыны* емес), *ауыз* — *аузы* (*ауызы* емес), *дауыс* — *даусы* (*дауысы* емес), *ыық* — *ығы* (*ығы* емес), *ерін* — *ерні* (*еріні* емес), *құлық* — *құлқы* (*құлығы* емес), *бөрік* — *бөркі* (*бөрігі* емес), *көрік* — *көркі* (*көрігі* емес), *мүлік* — *мүлкі* (*мүлігі* емес), *халық* — *халқы* (*халығы* емес), *ерік* — *еркі* (*ерігі* емес), *қалып* — *қалпы* (*қалыбы* емес), *әліп* — *әлпі* (*әлібі* емес), *ғұрып* — *ғұрпы* (*ғұрыбы* емес), *қырық* — *қырқы* (*қырығы* емес, этногр.), *әріп* — *әрпі* (*әрібі*), *мұрын* — *мұрны* (*мұрыны* емес), *сұрық* — *сұрқы* (*сұрығы* емес), *шырық* — *шырқы* (*шырығы* емес), *ойын* — *ойны* (*ойыны* емес), *қойын* — *қойны* (*қойыны* емес), *нарық* — *нарқы*

(нарығы емес), *парық* — *парқы* (*парығы емес*), *ырық* — *ырқы* (*ырығы емес*), *қарын* — *қарны* (*қарыны емес*), *сиық* — *сиқы* (*сиығы емес*), *қайын* — *қайны* (*қайыны емес*), *кеуіл* — *кеулі* (*кеуілі емес*), *тәйір* — *тәйрі* (*тәйірі емес*), *тәрік* — *тәркі* (*тәрігі емес*).

б) Семантикалық қарсылыққа ұшырайтын сөздер: *ауыл* — *ауылы* (*аулы емес*), *көңіл* — *көңілі* (*көңлі емес*), *бауыр* — *бауыры* (*бауры емес*), *жиын* — *жиыны* (*жины емес*), *сайын* — *сайыны* (*сайны емес*), *жайын* — *жайыны* (*жайны емес*), *ақыл* — *ақылы* (*ақлы емес*) т. б.

§12. Түбір сөздің буынындағы қысаң дауысты [ы] мен [і]-нің кейбір сөздерде түсіп қалу жағдайын жоғарыда біз тек тәуелдік жалғауымен байланысты сөз еттік. Әдетте қысаң дауыстыны түсіріп қолдану тәуелдік жалғауынан басқа морфемалар ыңғайында кездеседі. Біріншімен салыстырғанда, қысаң дауыстының екінші ыңғайдағы түсіріліп қолданылуы белгілі бір жүйеге бағынған. Оның өзі екі топқа бөлінеді (5-қосымша).

5-қосымша

бүйір — бүйрек
дәуір — дәурен
ерін — ернеу
бауыр — баура
бауыр — баурай
жиын — жина
корық — корка
қойын — қойнау
мойын — мойнақ
қырын — қырна
сарын — сарна
зорық — зорға

ойын — ойнақ
ойын — ойна
орын — орна
жұрын — жұрнақ
түйін — түйнек
сарық — саркыт
жалық — жалқау
қайыр — қайрақ
күйіс — күйсе
айыр — айран
үрік — үркек
жайыл — жайла

көрін — көрнеу
жерік — жеркен
жент — жентек
сыпыр — сыпыра (тері)
ұлы — ұлғай
сүйір — сүйрек
көрік — көркем
қиын — қина
сары (ғ) — сарғай

Бұл фонетикалық құбылыс түбір сөзге есімнен етістік (ойын — ойна), етістіктен есім (үрік — үркек), етістіктен етістік тудыратын, көбіне ашық дауыстыдан басталатын аффикс жалғануы арқылы жүзеге асады. Ал аффикстердің көбіне қысаң дауыстыдан басталатын түрлері жалғанғандағы сөздің фонетикалық жағдайы мен жазылуы мына тәрізді:

шақыр — шақырым
ғылым — ғылыми
бүкір — бүкірей
іір — іірім
мейір — мейірім

жұмыр — жұмырық
жауыр — жауырын
сауыр — сауырын
қайыр — қайырым
жайыл — жайылым

еріт — ерітінді
қойыл — қойылым
басыл — басылым
кекір — кекірік
көрін — көрініс

Түбір сөздегі қысаң дауысты дыбыстың түсіріліп, я болмаса түсірілмей қолданылуы қосымшадағы дауыстының ашық немесе қысаң болып келуіне тәуелді екендігін байқаймыз.

Бірсыпыра сөздің *құрлыс, бұрлыс, ғылыми, жиылыс* түрінде жазылмай, *құрылыс, бұрылыс, ғылыми, жиылыс* делініп, ы арқылы жазылуын аффикстің қысаң дауысты болып келу жүйесіне байланысты деп түсіндіруге болады. Алайда мұндай орындарда [ы] естілген жерде ы жазылады деген қағида бойынша жазылып келді. Бұл қағидаға, әрине, бастан-аяқ сүйену қиын. Өйткені [ы], [і] кейбір позицияда біреуге «естілуі», біреуге «естілмеуі» ықтимал. Сондықтан *қайырып — қайрып, айрық — айырық, айырыл — айрыл* тәрізді сөздер әркелкі жазылып жүр. Егер азды-көпті «күш» салып айтса, [ы] мен [і]-нің естілмейтін жері жоқ деуге болады. Белгілі бір сүйемелсіз тек «естілуіне» қарай жазудың қиындығы да осында. Ал жоғарыда айтылғандай қысаң дауысты аффикстің түбірге жалғану жүйесіне сүйенсек, бұл типтес сөздер *айырық (айыр-ық), қайырыл (қайыр-ыл), мойырыл (мойыр-ыл), майырыл (майыр-ыл), ресіми (ресім-и)* түрінде жазылуға тиіс.

§ 13. Жоғарыда біз сөз түрлендіруші қосымшамен (тәуелдік, § 11) және сөз тудырушы, форма тудырушы аффикстермен байланысты (§ 12) сөздің жазылу ерекшелігіне тоқталдық. Қысаң дауыстылардың жазылуына қатысты бір қиындық — олардың сөздің ішкі шеніндегі, яғни морфемаішілік әліптемесі. Бұл топтағы сөздердің жазылу ерекшелігіне тоқталмас бұрын, олардың «Орфографиялық сөздіктегі» (1978 ж.) көрсетілген әліптемесіне назар аударып көрейік (*б-қосымшаны қараңыз*).

Көз жүгірте қарағанның өзінде, бұл сөздердің әліптемесі күрделі екендігі бірден байқалады. Неге сәуірік сөзі *i*-сіз жазылады? Неге *салбуырын ы* арқылы жазылады? Сондай-ақ фонетикалық бір заңдылыққа сая тұра *емле, мемлекет, мәслихат, сіңлі* т. б. сөздердің *мәжіліс, мәміле, саңылау* сөздерінен өзгеше жазылуының себебі неде?

Осы сөздердің қайсысын болса да *ы, i*-сіз немесе *ы (i)*-лы вариант түрінде де жазуға болатын тәрізді. Бұл тақылеттес сөздердің барлығын *ы (i)*-мен жазу керек немесе *ы, i*-сіз нұсқада жазған жөн деп бір жақты әліпте-

абырой	көкірек	салбуырын
ақырын	қабылан	самұрық
арлан	қазірет	сауырын
атырап	қайрылу	сәуірік
ауру (зат есім)	қайырым	сандақ
ауыру (етістік)	қаңыра	саңлақ
әбілет	қапырық	саңылау
әзірейіл	қобыра	саңырау
бағлан	қойылым	сұмырай
бекіре	қоңырау	сүмірей
бұрыл	құбыла	сіңлі
ғибрат	құбылыс	тақырып
ғұрлы (құрлы)	құмыра	тарлан
ғұрлым (құрлым)	құрлым	тәжірибе
даурық	құрылыс	тәйірі
емле	лоблу	тәурат
емеурін	мағлұм	тегеурін
емірен	мағлұмат	текірек
еніре	мақлұқат	тоқыра
жағылан (сөздікте жоқ)	мақұлық	тоқырауын
жайылым	макрұм	топырақ
жамыра	мәжіліс	төңірек
жапырақ	мәкрүк	үңірей
жарлық	мәміле	шақырым
жауырын	мәслихат	шаңырақ
жебірейіл	медресе	шатыраш
жирен	мезірет	шежіре
жұдырық	мейлінше	шүңірей
жұмырық	мейірім	ықылас
жымырай	мекіре	ықылық
запыран	меніреу	ықылым
зеулім	нағылет	ыңыран
кейуана	нақұрыс	ысырап
кекілік	наурыз	ібіліс
	оқыра	
	оырау	

меге көшу орфография үшін, әрине, оңай. Бірақ бұлай ету тілдің шындығынан қол ұзу болар еді. Ал белгілі бір тиянаққа сүйенбей, айтылуына қарасақ, бұл сөздерді бастан-аяқ **ы**, **і**-мен де, **ы**, **і**-сіз де айтып шығуға болады. Әдетте сөз бен буынның бір-бірінен көп жағдайда айырмасы да, ортақ жақтары да болады. Олар — бір-бірімен тығыз байланысты тілдік бірліктер. Мысалы, *ат*, *тас*, *сат*, *ат-тас* дегендер — әрі буын, әрі сөз. Қазақ тіліндегі сөз бен буынға ортақ бір заңдылық бар. Ол — көбіне сөздің *р*, *л* сонорларынан басталмауы. Мысалы: [*ылақ*] *лақ*,

[ылашын] лашын, [ылайық] лайық, [ілеген] леген, [үлек] үлек, [ыраң] раң, [ырийза] риза, [ұрғу] ру, [ұрғу] рух, [ырақат] рақат, [ірең] рең т. б.

Осыған сәйкес буын да [л], [р] сонорынан басталмай, ашық буыннан (*жы-лы, қо-ра*) және *й, у* сонорларынан кейін келетін буындарды (*қай-ра, ту-ра*) еске алмағанда, қалайда бір қысаң дауысты селбесіп айтылады. Мысалы: [көкүрөк] *көкірек, мең-і-реу, бағылан* (*бағлан* емес), *лобыл* (*лобл* емес), *жағ-ы-лан, кек-і-лік, [шүңүрөй] шүңірей, [құбұла] құбыла* т. б.

Тегінде, жоғарыда көрсетілген сөздердің (6-қосымша) көбіне *ы, і* әріптері арқылы жазылуы <р>, <л> сонорларымен байланысты деуге болады. Сөз басында [р], [л] дыбыстарымен қалай да қысаң дауыстылар селбесіп айтылатындай, [р], [л] сонорлы буындарының алдында да [ы], [ү], [і], [у] қысаңдары селбесіп қолданылады. *Топырақ, жапырақ, қапырық, қоңырау, мәміле, еңіре* т. б. сөздердің сонорлы буындарының алдында [ы], [ү], [і], [у] қысаңдарының жазылуы да сондықтан. Олай болса *сәуірік, емле, мемлекет* т. б. сөздерді *сәуірік, еміле, мемлекет* түрінде жазу орынды емес пе? Бірақ бұлайша бір жақты әліптемеге көшуге тіл шындығы жібермейді. Мысалы, *сәуле, қайрақ, тура, тулақ, бұйрық, байрақ* т. б. сөздерді *сәуіле, туыра, қайырақ, туылақ, бұйырық, байырық* деп жазуға тура келер еді. Сондықтан кез келген сонорлы буынның алдынан *ы [ү], і [у]* қысаңдарын жаза беру ақиқатпен үйлеспейді. Тегінде, мұндай қайшылықтың негізін <р>, <у>, <й> сонорларының ерекшелігінен іздеуге тура келеді. Әдетте бұл дыбыстардың консонанттар қатарына жататындығы даусыз. Аталған дыбыстарға аяқталған сөздер тәуелдік жалғауын өзге де консонанттарға аяқталған сөздер тәрізді қабылдайтыны белгілі. Мысалы: *қар-ы, тау-ы, сай-ы, қағаз-ы, ат-ы, ықылас-ы* т. б. Ал вокализмдерге аяқталған сөздерге тәуелдік жалғауы *-сы, -сі* түрінде жалғанады: *қала-сы, төбе-сі, аға-сы* т. б. Бұл парадигма бойынша *р, й, у* сонорлары дауыстылардан өзгешеленіп тұр. Енді мынадай қызықты бір құбылысқа назар аударайық. *р, й, у* сонанттарына аяқталған сөз көптік жалғауын (*-лар, -лер*), есімнен етістік тудыратын аффиксті (*-ла, -ле*) және сын есімнің *-лы, -лі, -лық, -лік* қосымшаларын дауыстыларға аяқталған сөздерше қабылдайды:

қар-лар	қар-лы	қар-лық	сыр-ла	қала-лар
тау-лар	тау-лы	тау-лық	сый-ла	қала-лық
сай-лар	сай-лы	сай-лық	сай-ла	желі-ле

Бұдан *р, у, й* сонорларының дауыстылардың қасиетіне біршама ұқсайтындығын көреміз. Осы аталған сонорларды шартты түрде «жартылай дауысты» дыбыстар деуге болады. Жоғарыда көрсетілген (6-қосымша) сөздердің жазылуындағы қайшылықты, тегінде, осы ерекшелікпен байланыстыра қараған жөн тәрізді. Атап айтқанда, *у, й, р* сонорларынан кейін *р, л* дыбыстары келетін болса, *р, л* сонорлы буынның селбеспелі (протетический) *ы, ұ, і, ү* дауыстылармен айтылуы (жазылуы) басы артық құбылысқа айналады. Олай болатын себебі *у, й* сонорларының дауыстыға ұқсайтын қасиеті бар. *Сәуле, әуре, дәурен, айран, мейрам, бұйрық, арлан* тәрізді сөздердің [ы], [ұ], [і], [ү] селбеспелі дауыстысыз қолданылуы да сондықтан. Енді жоғарыда аталған сөздерді осы заңдылық тұрғысынан қарасақ, бірсыпыра сөз: *сәу-рік, мейлінше, наурыз, емеурін, тегеурін, тәурәт, ғұрлы, бурыл, құрлы, самаурын* т. б. дұрыс жазылған. Бірақ кейбір сөздің әліптемесіне келгенде, оларды *ы, і* әрпі арқылы басы артық таңбалап жүргендігіміз байқалады: *салбуырын* (дұрысы — *салбурын*), *тәйірі* (дұрысы — *тәй-рі*) т. б. Сөз тудырушы *-ым, ім* аффиксінің жалғануы арқылы жасалған сөздердің жазылуы (*қайыр — қайырым, мейір — мейірім, қойыл — қойылым, құрыл — құрылым, жайыл — жайылым* және форма тудырушы, сөз түрлендіруші қосымшалар жалғанғандағы сөздердің жазылуы *қайыр-у, майыр-у, айыр-ыс, қайыр-ыс* т. б.) бұл қатарға жатпайды (§ 12).

<Ң> сонорынан кейін *р, л* дыбыстары келетін болса, көмескі естілгеніне қарамастан, олардың селбеспелі дауыстылар арқылы қолданылуы міндетті. Мысалы, *шаңырақ, төңірек, саңылау* т. б. Олай болатыны [ң] дыбысының әдеби тілдегі қасиеті «жартылай дауысты» *й, у, р* сонорлары тәрізді емес, бұл дыбысқа аяқталған сөз қосымшаларды басқа да консонанттар тәрізді қабылдайды. Мыс.: *тең-дік, тең-де* (*тең-ле* емес), *мең-ді* (*мең-лі* емес). Диалектілік қолданыста болмаса, әдеби тілде ң соноры *л*-мен тіркесуден қалай да «қашып» отыруға тырысады да, бұл тенденция екі түрлі жолмен жүзеге асады. Біріншісі — *л* дыбысының міндетті түрде *д*-ға ал-

масуы арқылы (*саңлақ > саңдақ, тұңлік > тұңдік, тең-леу > теңдеу, таңлау > таңдау* т. б., ал екіншісі — қысаң дауыстылардың селбесіп келуі арқылы (*саңылау, аңыла — аңда*). Әдеби тілде *ң* сонорының *л*-мен тіркесуден «қашу» тенденциясын ескерсек, *сіңлі, қаңлы, саңлақ* сөздерін (диалектілік қолданыста *саңдақ, сіңді* деуі осы тенденцияға байланысты) *сіңілі, қаңылы, саңылақ* түрінде жазуға тиіспіз.

Сонымен, міне, «жартылай дауысты» сонорлардан (*й, р, у*) соң келген *р, л, у* дыбыстары селбеспелі *ы, ұ, і, у* дауыстыларынсыз жазылады. Ал өзге жағдайдың бәрінде селбеспелі қысаңдардың жазылу себебі (әңгіме *б-қосымшадағы* сөздер жайында) *р, л* сонорлы буынның протезалық дауыстысыз қолданылмау қасиетіне байланысты. Бұл жөнінде қазіргі қазақ орфографиясының негізгі бағыты дұрыс, тек *емле, мемлекет, мәслихат* тәрізді сөздер, қалыптасқан дәстүрді еске алмағанда, *еміле, мемілекет, мәсіліхат* түрінде жазылуға тиіс.

Сөздің буын жіктерінде түрлі сонор дыбыстардың шоғырлануы кезінде қысаң дауысты абсорбцияға ұшырап, басы артық дауыстыдан сол сөздің арылып отыруға ұмтылуының себебі бар. Ол—ашық буынның шектен тыс көбейіп кетуіне қарсы тенденция.

Бұл жайында Б. А. Серебренников: «Ашық буынның шоғырлануы сөздің айтылуын қиындатуы ықтимал. Оның себебін ашық буындағы дауыстылардың біршама созылықы болып келу жағдайына орай түсіндіруге болады. Марий тіліндегі дауыстыларды экспериментті зерттеу жабық буындағы дауыстылардың созылықылығы ашық буындағы дауыстылардың созылықылығынан артық түсіп жататын бірде-бір жағдайдың кездеспейтіндігін көрсетті. Ашық буын барлық жағдайда да дауыстылардың созылықылығын арттыра түседі. Міне, осындай себепке байланысты әр түрлі тілдің тарихында ашық буынның шоғырлануынан арылу, тым болмағанда, ашық буынның санын азайту тенденциясының бар екендігін байқауға болады», — дейді де, бұған мынадай мысалдар келтіреді: түрікше *оғлу — оғул* «ұл», *көпрі — көпір*, салыстыр: татарша *купәр*, түрікше *йанлыс — йанылыс* «жаңылыс», түрікше *қарсы — қарысы* «қарсы, қарама-қарсы» деген мағынада¹⁶.

¹⁶ Серебренников Б. А. Вероятностное обоснования в компаративистике. М., 1974. С. 116.

Шындығында, *сәурік, салбурын* тәрізді сөздерді қысаң дауыстылармен күштеп селбестіре айту физиологиялық тұрғыдан жеңіл болмаса керек. Бұл типтес сөздерді орфографияда селбеспелі дауыстысыз жазу сөздің айтылу нормасымен де ұштасып жатар еді.

§ 14. Қазіргі қазақ орфографиясындағы бірсыпыра сөздің әліптемесі ашық буынды «азайту» тенденциясына сәйкес келеді. Мысалы: *қызмет* (*қызымет* емес), *хикмет* (*хикімет* емес), *жаднама* (*жадынама* емес), *құрмет* (*құрымет* емес), *сахна* (*сахына* емес), *мәлғұн* (*мәліғұн* емес), *зақмет* (*зақымет* емес), *зергер* (*зерігер* емес), *мәжнүн* (*мәжінүн* емес). Осы аталған сөздердің қатарына орфографиялық сөздікте (1978 ж.) *ы, і* әріптері арқылы таңбаланып жүрген кейбір сөздерді жатқызып, қысаң дауыстысыз жазуға болар еді. Мысалы, олар мына тәрізді сөздер:

құшынаш—құшнаш
қазымыр—қазмыр
қазына—қазна

ашына—ашна
базына—базна
лағынет—лағнет

Әрине, бұлардың қатарына *қымыран, құмыра, саңылақ, бағылан, лобылу* тәрізділерді жатқызуға әсте болмайды. Өйткені бұл типтес сөздердің сонорлы буындарын селбеспелі дауыстысыз жазу қазақ тілінің дыбыс заңдылығымен үйлесе бермейді. «Орфографиялық сөздікте» *мақұлық, нақұрыс* сөзінің *мақлұқ, нақрұс* түрінде жазылмай, ұ арқылы таңбалануын да осы заңдылыққа орай түсіндіруге болады. Бірақ осы типтес кейбір сөздердің жазылуына келгенде «Орфографиялық сөздік» (1978 ж.) бұл принциптен ауытқып кетеді: *мәкрүк* (дұрысы — *мәкүрік*), *мақлұқат* (дұрысы — *мақұлықат*), *мақрұм* (дұрысы — *мақұрым*), *мағлұм* (дұрысы — *мағұлым*), *мағлұмат* (дұрысы — *мағұлмат*) т. б.

§ 15. Сөздің абсолют басы *л, р* дыбыстары үшін қолайлы позиция емес. Сондықтан олар бұл позициядан «қашып» отыруға тырысқан. Бұл процесс, тарихи фонетика тұрғысынан қарағанда, бірнеше тәсіл арқылы жүзеге асып келген: 1) *л* дыбысы *д*-ға алмасып отырған: *лүпілде* — *дүпілде*, *лөкет* (үлкен пышақ) — *дөкет*, *лайым* — *дайым*; 2) *л* дыбысы *н*-ға алмасып айтылған *ләпсі* — *нәпсі*, *лас* — *нас*, *лағынет* — *нәлет*, *лоқта* — *ноқта*, *Лазым* — *Назым* («Пердеге жүзін салады, Пердені қолға алады, өз көркінен қыз Лазым Талып түсіп қалады. «Қам-

бар».); 3) *л* сөздің абсолют басында түсіп қалады: *лабақты — абақты, ләшкер — әскер, лонх (он)* монғ. «бөтелке», «флакон», қазақ тілі диал *оңқа* (оңқа төнкеру «банка төнкеру»); 4) *л, р* дыбыстары сөздің басында селбеспелі қысаң дауыстылармен айтылған. Мысалы: *лу* (тибет, қытай) «дракон» — *ұлу*, [ылашын] лашын т. б. Өзге алмасулармен салыстырғанда соңғы төртінші тәсілді *л, р* дыбыстарынан басталатын шет тілдік сөзді игерудің аса өнімді түрі деуге болады.

Бұған дейін біз селбеспелі дауыстылардың сонорлы буындары жіктерінде жазылатын және жазылмайтын жағдайларына қатысты мәселеге тоқталдық (§ 13, § 14, § 15).

Ал селбеспелі дауыстылардың сөздің абсолют басында *р, л* сонорларымен жұмсалып ерекшелігі осы айтылған мәселемен сабақтас деуге болады. Сөздің абсолют басындағы селбеспелі дауыстының қазақ графикасындағы таңбалануы екі түрлі: «*л, р* дыбыстарынан басталып, одан кейін *а, ә, е, у, ұ, и* дыбыстары келетін түбір сөздердің басында *ы, і* әріптері жазылмайды: *лаж, лайық, лас, лай, леген, рай, рас, лауазым, лашын, лашық, лақа (балық), лақап, лезде, леп, лепіру, лоблу, рақат, рақым, раң, рет, ренжу, рең, реңк, ру, рух, рухани, рұқсат, риза, рия, ризық, рәсуа*.

Қалған жағдайда сөз басында *р, л* әріптерінен бұрын *ы, і* әріптері жазыла береді, *ырыс, ырым, ырық, іріт, ырыл (дау), ілік (ті)*»¹⁷.

Ал [р], [л] дыбыстарының (әріптерінің) алдына селбеспелі қысаң дауыстыны белгілейтін *ы, і, ұ* әріптерінің жазылмауына қарап, мысалы *ру* [үрүү], *рух* [үрүүх] *леп* [ілеп], *лашын* [ылашын], *лау* [ылау], *лақ* [ылақ], бұл орындарда қысаң дауыстылар мүлде айтылмайды деп ойлауға болмайды. [л], [р] сонорлары сөздің басында келгенде, барлық жағдайда қысаң дауысты селбесіп айтылады. Бірақ олардың фонемалық ренктері *р, л* дыбыстарынан кейінгі дауыстыларға тәуелді болуы ықтимал. Мысалы: *р, л* сонорларынан кейін *а, ә, е, ұ* және дауысты+сонор дыбыс тіркесі — *үу, ый* келсе, *р, л*-дың алдында келетін қысаң селбеспе дауысты өзінің созылықтылығы жағынан біршама қысқа айтылады. Ал сөз басындағы *р, л*-дан кейін

¹⁷ Сыздықова Р. Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш. Алматы, 1974. 21-б.

қысаң дауыстылар келсе, керісінше, селбеспе дауысты біршама созылыңқы айтылуы ықтимал. Әрине, бұл дауыстының созылыңқы немесе қысқа айтылу реңкінің фонемалық мәні жоқ. Сырт қарағанда, біршама созылыңқы селбеспе дауыстыны арнайы көрсетіп (*ырым*), ал қысқасын көрсетпей жазу (*лашын*) қазақ графикасындағы кемшілік тәрізді көрінеді.

Бірақ бұл графикалық тәсілдің, бір жағынан, артықшылығы да бар. Таңбалардың үнемді қолданылатындығын айтпағанның өзінде, бұл графикалық ерекшелік сөздің айтылу нормасын дұрыс бейнелейді. Селбеспе дауыстының жазылуы *р*, *л*-дың алдындағы қысаң дауыстының біршама созылыңқы айтылуын қамтамасыз етеді. Мысалы: [*ырым*] *ырым*, [*ырық*] *ырық*, [*ілік*] *ілік*. Селбеспе дауыстының жазылмауы — *р*, *л* позициясындағы қысаңның біршама қысқа айтылуын қамтамасыз етеді: [*ырақмет*] *рақмет*, [*ыраушан*] *раушан*, [*ылауазым*] *лауазым* т. б. Ал *р* сонорының алдына келетін селбеспе дауысты ұ-ның *ру* [үрүү] сөзінде таңбаланбауы мен үру [үрүү] сөзінде таңбалануын омофон сөздерді (1. [үрүү] *ру*, 2. [үруу] *үру*) ажырату мақсатымен байланысты деуге болады. Зат есім болып келетін *ру* сөзі өзінің жазылуы арқылы [үру] етістігінен ажыратылып тұрады.

Тарихи фонетика деректеріне қарағанда, түркі негіз тілінде (праязык) сөздің бас шенінде әуелде қатаң дыбыстар қолданылған. Бұл позицияда бертін келе, сыртқы сандхи құбылысына байланысты, ұяндар да жұмсала бастаған. Бұдан кейінгі кезеңде сөз басында қатаң, ұяндар ғана емес, кейбір үнді дыбыстар да, мысалы, *м*, *н* кездесе бастайды. *Н*-ның сөз басында тұрақты қолданылуына бір жағынан экстралингвистикалық фактордың да әсері болды. Парсы тілінен *н* дыбысынан басталатын сөздердің (*нәзік*, *нан*, *наразы*, *нарық*, *нысан*, *наурыз*, *нәр*, *нәресте*, *нама* т. б.) молырақ енуі бұл процесті жеделдете түсті. Алайда сөз басындағы *н* дыбысының тұрақты сипатқа ие болуы әуел баста қайшылықсыз болған жоқ. Басқы позициядан *н* дыбысы қайсыбір сөздерде түсіріліп айтылды: *недәуір* — *едәуір*, *немеурін* — *емеурін*, *нәмеңгер* — *әмеңгер* т. б., немесе өзге дыбыстарға алмасып отырды: *нәпақа* — *мәпақа*, *нану* — *шану*, *сену*; *нану* — *илану*, *назым* — [ылазым] *лазым*, *нәпсі* — [іләпсі] *ләпсі*, *ноғала* — *доғала* т. б. Бұл — қазақ тілі үшін

өтпелі дәуір. Өйткені [н] дыбысынан басталатын шет тілдік сөздерді өзге дыбыстармен алмастырып айту немесе селбеспелі дауыстымен айту бұл кезде байқалмайды деуге болады. Сөз басында консонанттардың жұмсалыу эволюциясына қарағанда *л, р* дыбыстарының да сөз басында қолданылу мүмкіндігі бар.

Бұл мүмкіндікке экстралингвистикалық фактордың да әсер етуі ықтимал. «Тарихи тұрғыдан қарағанда протеза құбылысын түркі тілдері үшін революцияға дейінгі кезеңге тән деуге болады, ал қазіргі кезде бірқатар орыс сөздері мен терминдерін игеруге байланысты түркі тілдеріндегі сөздің бас шені өзгеріске ұшырап, протеза бірте-бірте азая түсті (ең алдымен орфографияда). Бірақ көнеден келе жатқан тұрмыс-салтқа байланысты мықтап орын тепкен ауыс-түйіс сөздерде протеза құбылысы сақталып отырады»¹⁸.

Р, л дыбыстарының сөз басында қолданылу мүмкіндігі созылыңқылығы біршама қысқа дауыстының [*ырақым*] *рақым*, [*ыразы*] *разы*, [*ілебіз*] *лебіз*, [*ылашын*] *лашын* редукцияға ұшырауы барысында жүзеге аса бастауы ықтимал.

Кейбір дыбыс құбылыстарының орфографиядағы көріністері

§ 16. Тілдегі дыбыстық өзгерістер әр қилы. Тілдік дыбыстар сөйлеу кезінде акустикалық, артикуляциялық жақтан бір-біріне әсер-ықпалын тигізіп отыратындықтан, әр түрлі реңктер пайда болады. Бір дыбыс екінші бір дыбыспен алмасып, сөздің дыбыстық құрамы жаңғырып отырады. Дыбыс құбылыстарының бұдан өзге де бірнеше түрі бар. Олардың орфографиядағы көрінісі бірдей емес: қайсыбірі жазуда еленсе, қайсыбірі жазуда елене бермейді. Тіпті метатеза деп аталатын бір құбылысқа қатысты сөздердің жазылуы әр түрлі деуге болады. Мысалы, қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде (1963) *тепкі, текпі, тепкіршек — текпіршек* варианттары берілген де, *шапқыла — шақпыла* тәрізді варианттың *шақпыла* нұсқасы берілмеген.

Әдетте сөз ішіндегі дыбыстардың өзара орын алмауы метатеза деп аталады. Мысалы: *өкпе — өпке, қақ-*

¹⁸ *Дмитриев Н. К.* Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков: Фонетика. М., 1955. Ч. I. С. 281.

пан — қапқан, қақпақ — қапқақ, қақпа — қапқа. Тіліміздегі кейбір сөз варианттарының (дублет, синоним, жарыспалы сөздер т. б.) пайда болуын, әр түрлі жазуын метатезамен байланысты қарауға болады. Мысалы, *ләкпе* — *ләкпе* варианттары метатеза арқылы пайда болған. «Келгендердің бәрі де ұғындырған тәртіп бойынша сауда қыла келді. Әр күні әр *ләкпеден* әр алуан ұсақ-түйек алды. Алушысы жоқ болып қанырап тұрған *ләкпешілерге* әңгіме керек» (М. Әуезов. Қилы заман).

Метатеза өзінің фонологиялық табиғаты жағынан негізінен күрделі туынды түбірлерде ұшырайды:¹⁹ *тепкі* — *текті*, *тебрен* — *тербе* т. б.

Метатеза құбылысына орай пайда болған сөз варианттарын басы артық нәрсе деп сынар жақ қарауға болмайды. Метатезаға ұшыраған сөздердің тіл қолданысында алатын орны әр қилы. Олардың түрлерін, шамамен, мынадай топтарға бөлуге болады.

1. Метатезаға ұшыраған сөздер әуелде жарыса жұмсала келіп, тілде тек бір ғана вариант түрінде орнықты. Мысалы: *қақпан*, *қақпақ*, *қақпа*, *өкпе* т. б. Бұлар синхрония тұрғысынан *қапқан*, *қапқақ*, *қапқа*, *өпке* делініп, әуелдегі күйіндегідей қолданылмайды деуге болады. *Себеп* сөзі де осы тәрізді, бастапқы түрі *әсбәб* (араб сөзі). *Малақай* сөзінің «маңлай» диалектизмімен метатезалық байланыста екендігін этимология жасай отырып айқындауға болады. Салыстырыңыз: *мақалай* (Замахшари. Мукаддимат)²⁰ <маңқалай>мақалай> қазақша *малақай*. *Малақай* сөзі маңдай, маңлай, маңқа атауларымен тектес түбірлер болуы ықтимал.

2. Метатезалық варианттар мағыналық жақтан сараланып дербес сөзге айналған: *уақ* (уақыт) — *ауық* (бір ауық), *демеу* (етістік) — *медеу* (зат есім), *тебірен* (әсерлен) — *тербе*-(шайқа), *айнал*-(су бұға айналады) — *айлан*-(айланып-толғану).

Ш мен қ дыбыстарының орын алмасуынан *балшық* (*балшақ*, *аы* дауыстыларының алмасуы) және *балқаш* варианттары пайда болған. Кейбір түркі тілдерінде *бал*-

¹⁹ Қайдаров А. Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 1986. С. 98.

²⁰ Понне Н. Монгольский словарь Мукаддимат аль-адаб. М.; Л. 1938. С. 233.

ғаш «балшық»²¹ деген мағынаны білдіреді. Қазақ тілінде *Балқаш* сөзі гидроним ретінде ғана емес, әсіресе байырғы әдебиет өкілдері шығармаларында, аға буын тілінде, жалпы есім мәнінде жұмсалады. *Балқаш*, *балшық* (*балшақ*) әуелде мағыналық жақтан жарыса қолданылғанмен, келе-келе семантикалық дербестікке ие болған. *Балшық* «лай», «батпақ» деген мағынаны білдірсе, *балқаш* «сулы, шөбі мол жер» дегенді аңғартады:

Балқашын орып мал жеген
Аралас үйрек, қаз жеген
(Қашаған Күржіманұлы)

Метатезалық варианттардың кейбірінде стильдік айырым барлығы байқалады: *ұшпақ* — *жұмақ*. Қазақ тілінде *жұмақ* стильдік жақтан бейтарап, *ұшпақ* көбіне сөйлеу тіліне тән. Сондай-ақ *тыпыр етпе* — *тырп етпе*; *үлпіл* — *лүпіл*, *шықырлату* — *қышырлату* параллельдерінің эмоционалдық, семантикалық реңкі бірдей емес.

4. Метатезалық варианттардың барлығы бірдей мағыналық немесе стильдік тұрғыдан айқын сараланбаған. Оны мынадай салыстырудан байқауға болады:

айналсоқта—айналкоста	жыпқыл—жықпыл
алпарыс—арпалыс	кежеге—кегеже*
элеуетті—әулетті	кәпкір—кәкір
әпке—әкпе	күбженде—күжбенде
әпкел—әкпел	күдері—көдіре
әпкіш—әкпіш	құптан—құлтан
бастығырыл—бастыры- ғыл	қасит—қасқит
бопса—боспа*	күнерез—күнезер*
былжыра—жылбыра	қыруар—қырауыр
дария—дайра*	мегзе—мегзе
долана—донала*	моқал—молақ*
дорба—добра*	нысап—ынсап
дөрекі—дөкір	сыпатта—ыспатта
жалаңаш—жаңалаш	шуалшын—шылаушын
жалау—аужал	шыбжалақта—шыжбалақта
	шыбжында—шыжбында

Әдеби тіл мүддесі мұндай дублет сыңардың біріне артықшылық беріп отыруды қажет етеді. Бұл жерде кейбір

²¹ *Пальмбах А. А., Исхаков Ф. Г.* Явления метатезы в тувинском и некоторых других тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков: Фонетика. М., 1955. Ч. I. С. 295.

²² Жұлдызшамен берілген мысалдар мына кітаптан алынды: Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 1974—1986. 1—10-т.

жарыспалы қолданыстың бірін доминанта вариант деп айқындауда сөздің түбір тұлғасын таяныш етіп алуға болады. Нормалаушы сөздіктерде, олардың ішінде орфографиялық сөздікте, негізінен, түбір нұсқасын беру тиімді. Мысалы: *түпкір* (*түкпір* емес), *шапқы* (*шақпы* емес), *тапқыр* (*тақпыр* емес), *әкел* (*әкпел* емес) т. б. Мұндай екі ұдай қолданыстардың түбір тұлғасына сүйене отырып, негізгі вариантын анықтаудың тиімді жағы мынадан да байқалады: *түп-*, *теп-*, *шап-* т. б. түбір сөздерге әр түрлі қосымшалар жалғанып, жаңа сөз жасауға ұйтқы болады (*түпсіз*, *теперіш*, *шабуыл* т. б.). Ал метатезаға ұшыраған варианттарда (*түк-*, *шақ-*, т. б.) мұндай қасиет жоқ. Сондықтан дыбыстардың нақтылы бір фонетикалық жағдайындағы транспозициялануы жазуда ескерілмеуге тиіс.

Жарыспалы сөздердің біріне артықшылық беруде, яғни жазуда ескеріп отыруға, тек түбір сөзге сүйену кейбір параллельдер үшін жеткіліксіз. Мұндайда дыбыстардың транспозициялану бағытына сүйену тиімді деуге болады. А. А. Пальмбах пен Ф. Г. Исхаков өздерінің «Тува тіліндегі және кейбір түркі тілдеріндегі метатеза құбылысы» деген мақалаларында В. В. Радловтың «Тілдің артқы бөлшектерінің түйісуінен кейін іле-шала ерінді түйістіру, еріннің түйісуінен кейін іле-шала тілдің артқы бөлшектерін түйістіруден жеңілдеу» деген пікіріне назар аударады. *Сепкіл*, *тепкі*, *әпке*, *түпкі* сөздерінің *сепкіл*, *тепкі*, *әпке*, *түкпі* түрінде (*пк > кп*) айтылуын В. В. Радловтың осы пікіріне байланысты қарастыруға болады.

Яғни еріннің түйісуі арқылы жасалатын дыбыстарға (*п*, *б*) қарағанда, тілдің артқы бөлшегінің түйісуі арқылы жасалатын дыбыстардың (*қ*, *к*) бұрынырақ айтылуы физиологиялық тұрғыдан анағұрлым жеңілдеу болуға тиіс. Сөз шенінде (*п*, *к*) дыбыстары тіркесіп келгенде, сөйлеу кезіндегі физиологиялық қолайлылыққа байланысты [*к*] дыбысы [*п*]-дан бұрын келуге тырысады, яғни дыбыстардың орын алмасуы [*п*]-дан [*к*] дыбысына қарай бағытталған деуге болады. Сөйлеу кезіндегі (в речи) мұндай спонтандық өзгерістердің түп-түгел жазуда елеулі шарт емес. *Сепкіл*, *өрепкі*, *жыпқыл* тәрізділер — *сепкіл*, *өрепкі*, *жыпқыл* сөздерінің спонтандық варианты. Бұларды мағыналық жүк, стильдік реңк алған *айнал* — *айлан*, *деме* — *меде* параллельдерімен бір деңгейде қарауға болмайды. Дыбыстардың транспозициялану бағы-

тына сүйене отырып, жоғарыда айтылған жарыспалы сөздердің жазу-сызуда еленетін нұсқасын былайша көрсетуге болады: *өрепкі* (*өрепкі* емес), *жыпқыл* (*жықпыл* емес), *шыпқырт* (*шықпырт* емес), *әпке* (*әпке* емес). Іргелес келген жағдайда жасалу орны ілгері дыбыстар жасалу орны кейінгі дыбыстардан соң айтылуға тырысуы біздің жорамалдауымызша тек [к] мен [п] ғана емес, өзге де дыбыстарға қатысты тәрізді. Мысалы: *құптан* — *құтпан*, *бопса* — *боспа*, *күбжеңде* — *күжбеңде*, *шыбжалақта* — *шыжбалақта* т. б. Мұндағы [п] дыбысы [т]-ға, [б] дыбысының [ж]-ға қарағанда жасалу орны ілгері. Дыбыстардың осындай транспозициялану бағытына сүйене отырып, бұлардың жазылуда ескерілетін варианты *құптан*, *бопса*, *күбжеңде*, *шыбжалақта* деуге болады.

§ 17. Геминацияланған дауыссыздармен келетін түбір сөздердің саны тілімізде біршама шектеулі. Оларға мына тәрізді сөздер жатады: *мүдде*, *күллі*, *махаббат*, *әккі*, *ләззәт*, *жаппа*, *ыссы*, *әдді*, *гәкку*, *ләббай* (ләппай), *жаннат* (*жер жаннаты*), *лоққы*, *жаббар* (*жаппар*), *әттең*, *ыссы*, *мұттайым*, *қисса*, *әлқисса*, *оппа*, *құттықтау*, *құдды*, *әккі*, *тәкаппар* т. б. Гемината дауыссыздардың тіліміздегі бір алуан сөздердің құрамынан орын тебуі бір сөзбен екінші сөзді ажырату қызметінде жұмсалатындығына байланысты. Мысалы: *оппа* (*оппа қар*) — *опа* (*опа бермеу*), *жаннат* (*жер жаннаты*) — *жанат* (*жанат ішік*), *жаппа* (баспана мағынасында) — *жапа* (*жапа шегу*), *қисса* (қисса дастан) — *қиса* (етістік) т. б.

Кейбір дауыссыздардың геминациямен айтылуынан «қашқақтауға» байланысты *молла*, *әмме*, *кәззан*, *алла* тәрізді сөздер *молда*, *әмбе*, *кезеп*, *алда* түрінде іргерілгендігі байқалады. Сондай-ақ [ашшы] *ащы* — *ашты*, *ыссы* — *ыстық* параллельдерінің әуелде жарыса жұмсалуды да осы ерекшелікке байланысты деуге болады.

Бірсыпыра сөздердің геминаталар арқылы қолданылуы дыбыстардың созылыққы айтылуында болатын экспрессиялық мүмкіндікті пайдалануға қатысты. Мысалы, *махаббат*, *ләззәт*, *мәссаған* (модаль сөз), *жаннат* (жер жаннаты), *құдды*, *әуппай* (одағай) т. б. сөздер дауыссыздардың эмфатикалық созылыққылығына байланысты экспрессияға ие болып тұрғандығын аңғарамыз. Бұларды «жалған» геминаталар деп атауға да болады. Қазақ орфографиясында *шш* геминатасының арнайы *щ* әрпімен таңбаланатын орындары бар. Бірақ бұлардың саны тек

ащы, тұщы, кеңе, ищ-ай (одағай) тәрізді үш-төрт сөзбен шектеледі.

Кейбір сөздердің геминаталарға қатысты әліптемесі жазу тәжірибесінде әр түрлі беріліп жүр: *жаппар — жаббар, тәкаппар — тәкаббар, ләббай — ләппай: тұттығу — тұтығу, тұттықпа — тұтықпа, құттықтау — құтықтау; молла — молда; алла — алда* т. б.

Тіпті Орфографиялық сөздікте (1978 ж.) *ләббай — ләппай, жаппар — жаббар* варианттарының *жаббар, ләббай* нұсқасы берілген. Бірақ дәл осы тәрізді *тәкаппар — тәкаббар* вариантының осы сөздікте *тәкаппар* нұсқасы негізге алынған. Осы сөздердің орфографиялық сөздікте бұлай берілуі негізсіз емес. Бір жағынан, ұяң вариант түріндегі *ләббай, жаббар* сөздері, олардың қатаң түріне қарағанда, тұрақты қолданылатын орны, әрі жиірек жұмсалатын жері көне, кітаби контекст деуге болады. Екінші жағынан, олар пассив лексикаға жататын көне реңкке ие сөздер. Ал *тәкаппар* — реңкі жағынан бейтарап актив лексикаға жатады. *Тәкаппар — тәкаббар* варианттарының реңктерін бейтараптық, экспрессия, көнелік т. б. тұрғыдан қарағанда, біріне-бірі қарама-қарсы сипатта деуге болмайды. Ал *молла — молда, биссімілла — биссімілда* варианттары бұл жағынан қарама-қарсы сипатта: *молда* — бейтарап реңкте, *молла* — кітаби, көне реңкте, керісінше, *алла, биссімілла*, кітаби реңкте, ал *биссімілда, алда* — сөйлеу тіліне тән реңкте.

[т] дауыссызының бірде геминацияланып, бірде жалаң айтылуына байланысты сөздердің жазылуы да әр түрлі. Мысалы: *құттықтау* (орфографиялық сөздікте) — *құтықтау* (орфографиялық сөздікте берілмеген), *тұтығу* (орфографиялық сөздікте) — *тұттығу* (орфографиялық сөздікте берілмеген). Мұндағы *құттықтау — құтықтау* вариантын кейде саралап қолдану фактісін кездестіруге болады: *құттықтау* «приветствие» (приветственная речь — құттықтау сөз), *құтықтау* «поздравление». Ал *тұттығу — тұтығу, тұттықпа — тұтықпа* вариантының геминациямен айтылатын нұсқасын (экспрессиялық өң, көне реңк т. б. мақсатта жұмсауды қажетсінбеуге байланысты) сөз қолданыстан бірте-бірте ығыса бастаған деуге болады. Сондықтан орфографиялық сөздікте бұл сөз жалаң *т* нұсқасында берілген.

Геминация құбылысына байланысты екі түрлі вариантта жазылып жүрген сөздердің бірі — *жедді — жеді*

(*жеддінің айы, жеддінің жұлдызында; жедінің айы, жедінің жұлдызында*), *мүкаммал — мүкамал*. Сөйлеу тілінде *жеді, мүкамал* түрі ұшырағанмен, *жедді, мүкаммал* нұсқасының тұрақты орын тепкен жері — кітаби, көне контекст. Орфографиялық сөздікте бұл варианттың геминацияланған түрінің (*жедді, мүкаммал*) берілуі сондықтан.

Сонымен, кейбір сөздердің құрамында геминацияланған дауыссыздардың болуы мынадай құбылысқа саяды деуге болады: а) геминацияланған дауыссыздар бір сөзден екінші бір сөзді ажыратып тұрады. Олардағы дауыссызды геминациясыз жалаң түрде айтуға болмайды. Ондай жағдайда сөздің тұрқы бұзылады, мысалы: *әккі, күллі, мұттайым* т. б. сөздердегі дауыссыздарды геминациясыз айту мүмкін емес; ә) кей жағдайда сөз құрамындағы дауыссызды геминацияланған түрде де (*мүдде, ләззат* т. б.), жалаң түрде де (*мүде, ләзат* т. б.) айтуға болады. Бірақ сөздің геминациялы вариантының экспрессиялық реңкі басым болады; б) гемината дыбыстар сөзге көнелік реңк үстейді (*жедді, жаббар, ләббай* т. б.). Экспрессиялық, көнелік реңктері актуализацияланған мұндай варианттар нормалаушы сөздіктер арқылы кодификацияланып отырады. Алайда *зәрредей, биссімілда, алда* (алла деген мағынада), *жеді* (ескіше айдың аты), *жаппар, ләппай* тәрізді варианттардың нормалаушы сөздікке алынбауы олардағы экспрессиялық (*зәрредей*), көнелік-кітаби (*молла*), сөйлеу тілі (*жеді, алда, әмме, жаппар, ләппай* т. б.) тәрізді реңктерінің актуализацияланбауына байланысты деуге болады. Ал *жөппелдемеде, іззет* тәрізді геминацияланған варианттарды экспрессия тұрғысынан қажетсіну *жөппелдемеде, ізет* нұсқаларына қарағанда басым деуге болмайды. Сондықтан орфографиялық сөздікте оларды *ізет, жөппелдемеде* түрінде беру тиімді.

§ 18. Қазақ орфографиясындағы кейбір қиындық сөз аяғында кездесетін синкопа, эпитеза, апокопа тәрізді дыбыс құбылыстарымен байланысты. Әсіресе аяқ шені кейбір дауыссыздар тіркесіне біткен ауыс-түйіс сөздердің фонетикалық игерілуі көп вариантты болып келеді. Мысалы *бақт, тақт, дост, дәст* т. б. парсы, араб сөздері қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына орай үш түрлі жолмен игерілгендігін байқауға болады.

1. Сөз аяғында іргелес келген екі дауыссыздың аралығына қысаң дауыстыны селбестіріп айту: *уақт — уақыт, бақт — бақыт, тәрк — тәрік, тақт — тақыт*.

2. Сөз аяғында іргелес келген екі дауыссыздың соңғысын түсіріп айту: *уақт — уақ, бақт — бақ, дост — дос, тақт — тақ, дәст — дәс (дәс орамал).*

3. Сөз аяғында іргелес келген дауыссыздың соңына қысаң дауыстыны қосып айту: *уақт — уақты, бақ — бақты, дост — досты, дәст — дәсті.*

Үшінші тәсілмен игерілген *тақты, бақты, досты, дәсті* деген атау тұлғалы сөздер көбіне байырғы мұралар тілінде жиі кездеседі.

Орыс тілінен енген қоғамдық-саяси және ғылыми-техникалық терминдердің және кейбір атаулардың қосымшалармен түрленуінде осы үш түрлі тәсілдің «Қазақ орфографиясының ережесі» бойынша (1957 жыл) екінші (синкопа) мен үшіншісі (эпитеза) жиі қолданылады.

синкопа

машинист — машиниске, машинистер

ориенталист — ориенталиске,

ориенталистер

асбест — асбеске, асбестер

съезд — съезге, съездер

поезд — поезға, поездар

эпитеза

абстракт — абстрактіге

такт — тактіге

кноск — кноскіге

фонд — фондыға

стенд — стендіге

шрифт — шрифтіге

митинг — митингіге

Бұл типтес сөздердің кейбірі бірде синкопа түрінде жазылса, бірде эпитеза түрінде жазылып жүр: *космонавт — космонавтыға — космонавқа, аэронавт — аэронавтыға, аэронавқа, аргонавт — аргонавтыға — аргонавқа, гидронавт — гидронавтыға, гидронавқа, терапевт — терапевтіге — терапевке, астронавт — астронавтыға — астронавқа* т. б. Қазіргі жазу тәжірибемізде *-вт, -эд, -ст* дауыссыздар типіндегі атауларды қосымша жалғанғанда (*пост — постыға, тест — тестіге* тәрізді бір буынды бірер сөзді еске алмағанда) синкопалық вариант түрінде жазу дағдыға айнала бастады.

Сөз аяғындағы дыбыстық құбылыстың бірі — апокопа. Сөз аяғындағы дауыстыны түсіріп немесе түсірмей қолдануға байланысты әр түрлі жазылып жүрген сөздер бар. Солардың біршама толық тізімі мына тәрізді:

алхоры — алхор зэндемі — зэндем

эзірейлі — эзірейіл зәуі сайтан —

зәуесайтан

бекзат — бекзада кешене — кешен

сарана — саған

сигарета — сигарет

таразы — тараз

тәйірі — тәйір

бордақы—бордақ	қажы—қаж (діни)	тәңірі—тәңір
бағана—баған	контора—контор	түгілі—түгіл
бидайы—бидай	көке мылжың—көк мылжың	уағза—уағыз
(жас- тықтың бидайысы)		шабдалы—шабдал
дабыра—дабыр	қайны—қайын	шілтері—шілтер
дағара—дағар	қақа басы—қақ басы	шаштаразы—шаштараз
ерсілі-қарсылы—	қары—қар (қол- дың қарысы, қары)	
ерсіл-қарсыл	қаса сұлу—қас сұлу	
ертегі—ертек	кодыға—қодық	
зейне—зейін	құры—құр (құры бос- қа, құр босқа)	
замана—заман	нәсібе—нәсіп	
	нысана—нысан	
	нышана—нышан	

Осы параллельдерді, сырттай көз салғанның өзінде, бір ғана дыбыстық құбылыстың шеңберінде карауға болмайды. Бұл параллельдердің пайда болуы кем дегенде төрт түрлі құбылысқа саятын тәрізді.

1. *Тәңірі, ертегі, бидайы* (жастықтың бидайысы), *алхоры, шабдалы, шілтері* тәрізді сөздердің *тәңір, тәйір* (<*тәйірі*<*тәңірі*), *ертек, бидай* (жастықтың бидайы) *алхор, шабдал, шілтер* түріндегі вокалсыз вариантының пайда болуы себебі ашық буынның шектен тыс шоғырлануынан «қашу» тенденциясына байланысты болуы мүмкін. Әсіресе тәуелдік жалғау қосылғанда, мысалы, *тәңірісі, шабдалысы, алхорысы* сөздегі ашық буынның саны көбейіп, сөйлеуші үшін біршама физиологиялық қолайсыздық туғызуы ықтимал.

2. Бұл параллельдердің ішінде *бағана — баған, көке мылжың — көк мылжың* тәрізді түркі-монғол тілдеріне ортақ сөздер бар. *Көкемарал* (немесе *маралоты*) сөзіндегі *көке* де монғол элементі. Мұндағы *көке, бағана* монғол тілінен ауысқан. Олай дейтін себебіміз олар дыбыстық жамылғысы жағынан монғол сөзі пішіндес. Түркі-монғол параллельдерінде дауыстымен келетін сөздер монғол тіліне, ал дауыстысы жоқтары түркі тілдеріне тән. Салыстырыңыз:

ерік — ерке «күш, үстемдік»
берік — берке «мықты»
бар (бар нәрсе) — бараға
мең — меңге
аяқ — аяға «ыдыс»

өң — өңге «өң-түс»
боз — воги
жүрек — жіреке
көк — көке
ер — ере «ер жігіт»

3. Жоғарыда айтылған жарыспалы бұл сыңарлардың ішінде өзге тілден екі түрлі тұлғада енген сөздер бар. Мысалы: *заман* — *замана* (*азмэне* парсы тілінің көптік тұлғасындағы сөз), *нысан* — *нысана*, *нәсіп* — *нәсібе*, *бекзат* — *бекзада* парсы тілінен жарыса енген параллельдер.

Жоғарыда көрсетілген параллельдердің кейбірі қазіргі әдеби тілде кодификацияланып, семантикалық дербестікке (*ертегі* «сказка», *ертек* «сказание», *шаштараз* «парикмахерская», *шаштаразы* «парикмахер», *дабыр* «ушу», *дабыра* «даурықпа сөз» т. б.), стильдік ренкке ие бола бастағандары да бар (*уағза* көне; *уағыз* бейтарап; *замана* поэтикалық, *заман* бейтарап т. б.). Ал *қодық* — *қодыға*, *зейін* — *зейне*, *шілтер* — *шілтері* тәрізді параллельдердің дауыстымен айтылатын сыңарларына орфографиялық сөздіктердің басылымдарында регламент қойыла бастады.

4. Орыс тілінен енген кейбір сөздердің екі түрлі қолданылуы да апокопа құбылысымен байланысты. Мысалы: *контор* — *контора*, *сигарет* — *сигарета*, *гитар* — *гитара*, *папах* — *папаха*, *фанер* — *фанера*, *наград* — *награда*, *идиом* — *идиома* т. б. Осы типтес жарыспалы сөздердің жазылуын бір ізге салу үшін алдымен бұл құбылыстың себебіне назар аудару қажет тәрізді.

Орыс тілінен енген кейбір сөздердің соңғы дауыстысын қазақ тілінде сөйлеуші түсіріп айтуы ықтимал. Мысалы: *координата* — *координат*, *диет* — *диета*, *арматура* — *арматур*, *анкета* — *анкет*, *идиома* — *идиом*, *карьер* — *карьер* т. б. Ал кейбір сөздердегі соңғы дауыстыны түсіріп айту мүмкін емес: *кафедра*, *плита*, *шкала*, *тайга*, *техника*, *галифе* т. б. Бұл сөздердегі соңғы дауыстының қазақ сөзінде (в речи) апокопаға ұшырамауының өзіндік себебі бар. Орыс тілінің дыбыс заңдылығы бойынша екпін түсетін дауыстыдан кейінгі дауысты (заударный гласный) басқаларға қарағанда сапалық редукцияға көбірек ұшырайды. Міне, сондықтан қазақ тіліне ертеректе ауызша канал арқылы енген *минута*, *секунда*, *газета*, *цифра*, *контора* сөздері *минут*, *секунд*, *газет*, *цифр*, *контор* түрінде қалыптасты. Ал жазба тіл каналы арқылы игерілген ғылыми-техникалық, қоғамдық-саяси терминдерді, номенклатуралық атауларды (екпіннен соңғы дауыстының редукциялануына қарамастан) вокалды вариант түрінде қолдану тіл тәжірибесінде дағдыға ай-

нала бастады. Мысалы: *амплитуда, планета, директива, фонема, фраза, акула* т. б.

§ 19. Тіл — жүйелі құбылыс. Әдеби тілдің нормасы, оның ішінде жазу нормасы, алдымен тілдік жүйеге негізделеді. Алайда жүйе бар жердің бәрі бірдей әдеби тілдің нормасы бола бере ме? Кейбір жағдайларда тілдік жүйенің өзі екі немесе үш түрлі болып жарыса қолданылуы ықтимал. Олардың қайсысы әдеби тіл нормасына лайық деп танылуы керек?

Мәселен, кейбір түбір сөздерде түбір мен қосымшаның жігінде *л/д* дыбыстарының алмасу құбылысы *л* және *д* вариант түріндегі екі түрлі жүйеге саяды.

7-қосымша

«а» тобы		«ә» тобы	
«д» вариант	«л» вариант	«л» вариант	«д» вариант
ақтаңдақ	ақтаңлақ	ақшалай	ақшадай
айда: нәсіп айдаса	айла: нәсіп айласа		
анда	аңла	барлы-жоқты	барды-жоқты
анды	аңлы	бірлі-жарым	бірді-жарым
дуадақ	дуалақ	екіншілей	екіншідей
көнді	көңлі	ескілей	ескідей
мандай	манлай	жылылай	жылыдай
менді	меңлі	жаңалай	жаңадай
мұндас	мұңлас	кәрлен	кәрден
мұнды	мұңлы	қаралай	қарадай
онды	оңлы	немқұрайлы	немқұрайды
өңді	еңлі		
ғандық	паңлық	өлілей	өлідей
саядақ	саңлақ		
сінді	сіңлі	пісілей	пісідей
таңдай	таңлай	тірілей	тірідей
таңда	таңла	ұшты-күйлі	ұшты-күйді
теңдік	теңлік	шикілей	шикідей
теңде	теңле	ыссылай	ыссыдай
теңдеу	теңлеу		
түндік	түңлік		
тыңда	тыңла		
шыңда	шыңла		
шанды	шаңлы		

Жалпы халықтық тілдегі осы екі түрлі жүйенің қайсысы әдеби тілдің нормасына лайық? Басқаша айтқанда, қай жүйе тіл дамуының объективті заңдылығын бейнелейді? *Л* және *д* вариант түріндегі екі түрлі жүйенің әде-

би нормаға лайықтысын талғап алуда қандай негізге сүйенеміз? Олардың қайсысы әдеби тіл нормасына лайық деп танылуы керек? Нормалаушы сөздіктерде (ондай сөздіктің бірі — қазақ тілінің орфографиялық сөздіктері) негізінен «а» тобындағы сөздердің «д» варианты берілген (*саңлақ — саңдақ* тәрізді бірер сөзді еске алмағанда). Қазақ диалектологтерінің зерттеулерінде²³ осы топтағы «л» вариант (*маңлай, таңлай* т. б.) әдеби тілге, өзге диалектілерге қарама-қарсы қойылып, оңтүстік-шығыс диалектісіне тән деп көрсетілген. Әрине, бұл жүйені тек диалектизм болғандықтан, әдеби тілдің нормасына жатпайды деуге болмайды. Егер тілдің даму тенденциясына лайық болса, кез келген жүйе, диалектизм екендігіне қарамастан, әдеби тіл нормасына айналуы ықтимал.

Ал «ә» тобындағы сөздер — «а» тобындағы сөздерге кереғар.

Нормалаушы сөздіктерде «д» вариантқа қарағанда, «л» вариант сөздердің саны басымдау (*жылылай, ақшалай, екіншілей* т. б.). «Ә» тобындағы «д» вариант сөздердің (*ақшадай, барды-жоқты, бірді-жарым* т. б.) таралу шегі «а» тобындағы «л» вариант (*маңлай, таңлай, тұңлік* т. б.) сөздердей айқындала қоймаған. Бұл топтағы *л/д* алмасуы, бәлкім, жалпы халықтық тілдегі құбылыс болуы мүмкін.

«Ә» тобындағы сөздер орфографиялық сөздікте (1978) әркелкі берілген. Сөздіктен «д» вариантты да, «л» вариантты да ұшыратамыз: *жылылай, шикілей, тірілей, қарадай, кәрден (кәрлен емес), тірідей* т. б.

Тілдің ішкі даму тенденциясына қай жүйенің («л» немесе «д» варианттың) сәйкес келетіндігін анықтап, нормалаушы сөздіктерде тиянақтай түсу үшін мынадай заңдылыққа назар аудару қажет. Лингвистика тарихында младограмматиктердің тіл дамуында аналогия заңының айырықша мәнін ашқандығы мәлім. Бұл заңдылық бойынша тілдегі аса өнімді модель өнімсізге ықпал етіп, бірдейлестіріп отырады. Тіл-тілде кейбір құбылыстар аналогия заңдылығы арқылы айқындалатындығы да белгілі.

²³ Досқараев Ж. Кейбір фонетикалық құбылыстар жайында // Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. Алматы, 1963. 5-шығуы. 141—144-б.; Омарбеков С. Халықтық тіліміздегі тектес тілдермен ортақ құбылыстар. Алматы, 1978. 103—134-б.

Қазақ тілінде сөздердің көптік қосымшамен түрленуі — аса өнімді әрі көне модельдердің бірі.

«Қолданылу аясы, дистрибуциялық ерекшелігі мен білдіретін мағыналарының сипаты -лар аффиксінің морфологиялық элемент ретінде дамудың ұзақ жолынан өткендігін және негіз тілдің өзінде болғандығының ешбір даусыз екендігін көрсетеді деп, үзілді-кесілді айтуға болады²⁴».

Әрі өнімді, әрі көне модель көптік қосымшасы варианттарының жалғану жүйесіне назар аударып көрейік. Бұл қосымша дауыстылар мен *p, й, y* дыбыстарынан соң -лар, -лер (балалар, қарлар, сайлар, баулар), үнділерден соң -дар, -дер (күндер, шамдар, жолдар, тұздар т. б.), қатандардан соң -тар -тер (аттар, кітаптар т. б.) түрінде жалғанатындығы белгілі. Әрі сөз тудырушы, әрі форма тудырушы -лық, -лік қосымшасының -ла, -ле аффиксінің жалғану жүйесі осы тәрізді. Бұлар да аса өнімді, абстракциялау қасиеті жоғары қосымша. Бұндай өнімді қосымшалардың «л» вариант және «д» вариант түрінде саралануы, қатаң жүйеге түсуі бірден пайда бола қойған жоқ. Бұл — тілдің ұзақ уақыт барысында пайда болған ең бір ықпалды жүйе. Алдымен көптік категориясы көрсеткішінде, өнімді қосымшаларда (-лық, -лік) саралана түскен осы модель жалғану өрісі шектеулі аффикстерге де аналогия заңы бойынша ықпалын тигізе бастаған. Ассимиляцияның бұл түрі қосымшалардың жалғану жүйесіндегі негізгі бағытты байқатады. Осы бағыт арқылы *л/д* дыбыс алмасуына байланысты екі түрлі жүйенің әдеби тіл нормасына лайықтысын сөздіктер арқылы тиянақтай түсуге болады. Олай болса, жоғарыда аталған «а», «ә» тобындағы сөздерге аффикстердің дауыссыздардан соң «д» вариант, дауыстылардан және *p*-дан соң «л» вариант түрінде жалғануына артықшылық беру қажет. Мысалы: а) аңды (аңлы емес), меңді (меңлі емес), оңды (оңлы емес), түндік (түңлік емес), саңдақ (саңлақ емес) т. б. ә) ақшалай (ақшадай емес), бірлі-жарым (бірді-жарым емес), жылылай (жылыдай емес), тірілей (тірідей емес), ұшты-күйлі (ұшты-күйді емес), кәрлен (кәрден емес), немқұрайлы (немқұрайды емес) т. б.

Осы арада кейбір жеке сөздің де жазылуын да айқын-

²⁴ Шербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., 1977. С. 83.

дап алу қажет. Баспасөз беттерінде *түңдік*, *түндік* делініп әркелкі жазылып жүр. Орфографиялық сөздікте *түндік* делініп берілген. Бұл сөзді дыбысталуы жағынан ұқсас *түн* сөзіне теліп, *түндік* түрінде берілуінің дұрыс еместігі байқалады. Өйткені жоғарыда келтірілген мысалдарға, «а» тобындағы сөздерге, назар аударсақ, *л/д* алмасуы тек мұрын жолды *ң* дыбысынан кейін болатын құбылыс (*маңдай — маңлай, саңдақ — саңлақ* т. б.). Ал *н* сонантынан соң *л/д* дыбыс алмасуына тілдік факт жоққа тән. Басқаша айтқанда *н*-нен кейін *л/д* дыбысының алмасуы системада жоқ. *Л/д* дыбыстары *ң* сонантымен іргелес келгенде алмасатын (*оңды — оңлы, теңдеу — теңлеу* т. б.) ерекшелігін ескерсек, *түңдік* (*түндік* емес) түрінде жазылуы тілдік жүйеге сәйкес келеді.

Кейбір түбір сөздердің жазылуы (айтылуы да), сырт қарағанда, жоғарыда айтылған жүйеге қайшы келеді. Мысалы, *сіңлі, қаңлы* (ру аты) сөздері *л/д* дыбыстарының алмасу ерекшелігі бойынша *сіңді, қаңды* түрінде қолданылуға тиіс тәрізді. Бірақ осы сөздердегі *ң* мен *л*-дың аралығында селбеспе қысаң дауысты бар: *сіңілі, қаңылы*. Екі сонанттың (*ң* мен *л* дыбысының) аралығы қысаң дауыстылардың абсорбцияға ұшырауына өте қолайлы.

Сонымен, жоғарыда айтылғандардан тілдік система тілдік нормаға арқау болатындығын байқадық. Бірақ тілдік система мен тілдік норманың арасына тепе-теңдік белгісін қоюға болмайды. Өйткені система мен тілдік норма бір-бірімен қаншалықты тығыз байланысты болғанымен, өз алдына дербес құбылыстар.

Біріккен сөздер мен шылаулардың жазылуы

Қазақ орфографиясында шешімін таппай келе жатқан қиындықтардың бірі — құрама сөздердің бірге я болмаса бөлек жазылуы. Орфографиядағы өзге қиындық бір басқа да, құрама сөздердің жазылуына байланысты қиындық бір басқа деуге болады. Мысалы, *бозторғай, қараторғай, қарабидай, желбау, уықбау, ауылшаруашылық* т. б. толып жатқан сөздер әр түрлі басылымдарда әркелкі жазылып жүргендігі жиі байқалады. Тіпті лингвистикалық сөздіктердің (орфографиялық, түсіндірме сөздік, орысша-қазақша сөздік, терминологиялық сөздіктер т. б.) өзінде кейбір сөздер бірге жазылса, сол сөздер-

дің кейбірі бөлек жазылған. Мұндай фактіні, жасыратыны жоқ, жиі кездестіруге болады. Орфография мәселесін сөз еткен мақалаларда, рецензияларда көбіне сөздердің **бірге не бөлек жазылуына** байланысты ала-құлалықтар сынға алынып жүруі де орынсыз емес. Бір ғана мағынаны білдіретін, бір ғана заттың атауы болып саналатын екі сөз неге бөлек жазылады? Екі сөз бірігіп барып бір ғана мағынаны, бір ғана ұғымды білдіретін болса, ондай сөздер бірге жазылмай ма? Мысалы, *тасбақа, құрбақа, көлбақа* т. б. сөздердің бір заттың атауы екендігі де, бір ғана мағынаны білдіретіндігі де рас. Сондай-ақ *сүйір тұмсық көл бақа, қызыл аяқ бақа, бақылдауық бақа* дегендер де бір ғана заттың (бақаның белгілі бір түрінің) атауы бір ғана мағынаны білдіреді. Осы типтес құрама сөздер бірге жазыла ма, әлде бөлек жазыла ма? Мысалы, *ит қонақ* (тимофеевка), *ат қонақ* (бор, могоар), *сор қаңбақ* (поташник), *май қаңбақ* (верблюдка) т. б. сөздер бір ғана мағынаны білдіреді, бір ғана заттың (өсімдіктің) атауы болып жұмсалады. Алайда *қара өрік* — слива, *тікенді ошаған* — репейничек, *құм тары* — россичка, *түйме шетен* — пижма, *сары тұңғиық* — кубышка, *қара ырғай* — кизильник, *бал шытыр* — медуница, *бөрі бұршақ* — люпин, *атбас бұршақ* — бобы, *сиыр бұршақ* — лобия, *майлы бұршақ, кептер бұршақ* т. б. дегендер де бір ғана заттың атауы, бір ғана мағынаны білдіреді. Осы типтес құрама сөздердің сыңарлары бірге таңбалана ма, әлде бір-бірінен бөлек таңбалана ма?

Мұндай сұрауға үзілді-кесілді жауап беру қиын. Дегенмен құрама сөздердің жазылуын сөз етпес бұрын, алдымен олардың өздеріне тән белгілері мен ерекшеліктеріне назар аудару қажет тәрізді. Құрама сөздер — жалпы тіл білімінің де, жеке тіл білімінің де (ағылшын, орыс) аса бір қиын саласы.

Өйткені құрама сөздердің жалаң сөздерден, еркін сөз тіркесінен, фразеологиялық тіркестен жігін, шекарасын айыру көп жағдайда оңай бола бермейді.

§ 20. Қазақ сөзі өзінің құрамы жағынан мынадай топтарға бөлінетіндігі белгілі.

I. Жалаң сөздер: ағаш, үй, бала, шаруашылық, мұхит, ай, жыл, сана, дәуір, мектеп, кітап, қағаз т. б.

II. Құрама сөздер немесе күрделі құрама сөздер (проф. К. Аханов) төрт топқа бөлінеді.

1. **Күрделі сөздер.** а) күрделі зат есім: *ауыл шаруа-*

шылығы, ауыз әдебиеті, аса таяқ, соқпақ жол, ата мекен, қалбағай омыртқа, кіндік шеше т. б.; ә) күрделі сын есім: ақ боз (ат), ал қызыл (орамал), қызғылт қоңыр (тас), ақ шаңқан, шаңқан боз, ақ сары (адам), сары шұбар, қара ала, күйік сары, құрым сары, көк ала, ақ сұр т. б.; б) күрделі етістіктер: келе жатыр, кешігіп қала жаздады, қайнап кетті, бұрқ ете қалды, жалп ете түсті т. б.; в) күрделі үстеулер: түс әлетінде, түн ортасында, түс кезі т. б.; г) күрделі сан есімдер: он тоғыз, қырық бір, бір бүтін оннан екі, жиырма бес, төрттен екі, үштен бір, бір мың тоғыз жүз, сексен алты т. б.

2. **Қос сөздер:** бала-шаға, қоян-қолтық, үйме-үй, тау-тау, жекпе-жек, бақ-дәулет, бес-алты, он-он бес, бірлі-жарым.

3. **Біріккен сөздер:** өнеркәсіп, балабақша, кәсіподақ (кәсіпшілер одағы), жаужұмыр (өсімдік), қолғап, қосаяқ (тышқан), кезқұйрық (құс), итарқа (шатырдың түрі), алаөкпе (ауру), өнертабыс, шамшырақ, ешкім, ешқандай, әлдекім, әлдебіреу т. б.

4. **Қысқарған сөздер:** ауатком, әскерком, агрөнеркәсіп, автодүкен т. б.

Міне, осындай қысқаша мысалдың өзінен-ақ құрама сөз құрылымының әлдеқайда күрделі және жазылуының әр түрлі екендігін (бөлек, бірге, сызықша арқылы) байқауға болады. Дегенмен құрама сөздердің бәріне ортақ басты-басты белгілер бар. Құрама сөздің қай-қайсысы болсын, мейлі ол күрделі зат есім (ауыл шаруашылық, кіндік шеше, ата мекен т. б.), күрделі сын есім (қызыл қоңыр, қара барқын, ақ сары, құрым қызыл т. б.), күрделі сан есім (қырық бір, он тоғыз, төрттен бірі) болсын, қос сөз болсын (тау-тау, үлкен-кіші, үйлі-баранды, ыдыс-аяқ, қып-қызыл т. б.), біріккен сөз болсын (өнеркәсіп, қолбасшы, арасалмақ, бұзаубас т. б.), қысқарған сөз болсын, олар белгілі бір заттың (өлшемнің, түр-түстің, іс-әрекеттің) атауы (номинациялық қызметі) болып, бір мағынаны білдіріп (семантикалық қызметі), сөйлемнің бір ғана мүшесі ретінде (синтаксистік қызметі) қызмет атқарады. Қазақ орфографиясының тәжірибесіне сүйенсек, құрама сөздің бір ғана заттың атауы болуы, бір ғана мағынаны білдіруі, сөйлемнің бір ғана мүшесі ретінде жұмсалыуы олардың бірге не бөлек жазылуына таяныш бола бермейді. «Егер құрама сөз бір ғана заттың атауы болып жұмсалса, бір ғана мағынаны білдірсе, бір ғана

синтаксистік қызмет атқарса, оларды неге бірге жазуға болмайды?» деген заңды сұрау туады (мысалы, *жиырма сегіз* бір ғана өлшемнің, *қызыл қоңыр* бір ғана түстің, *қалып қалды* бір ғана қимылдың атауын білдіреді).

Бұл аталған үш белгіге (триадаға) сүйенсек, *қас пен көздің арасында; көзді ашып-жұмғанша* деген фразеологизмдерді де біріктіріп жазған болар едік. Өйткені бұл тіркестер де «тез, тым шапшаң» деген бір ғана мағынаны (ұғымды) білдіріп, бір ғана қимыл амалының атауы болып тұр. Бірақ жазу тәжірибеміз мұндай сөздерді біріктіріп жазуға ырық бермейді. Себебі осы аталған фразеологизмнің сыңарлары тілдік бірлік (единица) ретінде өз дербестігінен айырылған жоқ. Күрделі сан есім, күрделі сын есім, күрделі зат есім сыңарларының бөлек-бөлек таңбалануының қазақ орфографиясында дәстүрге айналуы олардың тілдік бірлік ретінде өз дербестігін сақтауына байланысты деуге болады.

Сонымен, құрама сөздердің бәріне ортақ үш белгіден басқа жеке-жеке белгілер де болуға тиіс. Сол жеке белгілер құрама сөз типтерін (күрделі сөздер, қос сөздер, біріккен сөздер, қысқарған сөздер) бір-бірінен өзгешелеп тұрады. Мысалы, құрама сөздің бір типі — күрделі сан есім, күрделі сын есім, күрделі зат есімдердің әр сыңары тілдік бірлік ретінде біршама өз дербестігін сақтауы — осы аталған сөздер тобына тән жеке белгілердің (частные признаки) бірі. Осыған орай олардың әр сыңары бөлек-бөлек тұлғаланады.

§ 21. Құрама сөздердің екінші бір типінің сипаты бұлардан (күрделі сөздерден) басқаша. Бұл топқа белгілі сыңарларының мағынасы көмескіленуі, когнитивацияға ұшырауы арқылы дербестігінен айрылған құрама сөздер жатады. Құрама сөздердің бұл типі біріккен сөздер деп аталады. Мысалы: *жаужұмыр, сайгүлік, ендігәрі, қолғап, жаушымылдық* (пион), *ашудас, белбеу, күздігүні, қозмалдақ, жаздыгүні, әумесер, қыстыгүні* т. б.

Бұл типтегі құрама сөздердің бірге жазылуына олардың дыбыстық когнитивацияға ұшырауы тәрізді жеке белгілері сүйеу болады. Бірақ бұл белгі өте шектеулі, санаулы сөздерді ғана қамтиды.

§ 22. Құрама сөз сыңарларының өз дербестігінен біршама айырылуының тағы бір жолы бар. Құрама сөз сыңарларының мағыналық когнитивацияға ұшырауының нәтижесінде, үшінші біртұтас мағына пайда болады да,

біріккен сөзге айналады. Бұл аталған жеке белгі де құрама сөзді біріккен сөз деп тануға мүмкіндік береді де, тұтас тұлғалауға таяныш болады. Мысалы: *тоқтыбалақ* (күс), *тауқұдірет* (күс), *өнеркәсіп*, *ақжаулық* (этно.), *қызойнақ*, *атжалман*, *бірқазан* (күс), *сушықара* (күс), *тазқара*, *тастүлек*, *қолбала*, *қалыңмал*, *беташар*, *есепшот*, *кәсіпорын*, *көрсары*, *маубасбұқа* (күс), *несібелдібайқасқа* (күс), *сүкөз* (бүркіттің тұқымы) т. б. Осындай тәсілмен біріккен сөз әсіресе өсімдік атауларында жиі кездеседі: *қазтабан* (өс.), *желімбасақ* (өс.), *жөтелшай* (өс.), *аюқұлақ* (өс.), *балықкөз* (өс.), *бөріқұлақ*, *ботакөз* (өс.), *бозкілем* (өс.), *томарбояу* (өс.), *бетіқышық* (өс.), *аққой* (жуаның түрі), *биеемшек* (өс.), *аққайың* (шөптің түрі), *жерсабын* (өс.), *кәріқыз* (өс.), *кермексабын* (өс. «ушастый»), *күйіксары* (өс.), *қазықұрт* (өс. «жабник»), *көзсабақ* (окулировка), *қаратұяқ* (өс.), *қозықұлақ* (өс., «волосатик»), *қозықұйрық* (өс.), *қоңырбас* (өс. «мятник»), *қосбас* (өс., «двукисточник»), *қораматау* (өс., алаботаның түрі), *алабота* (өс.), *құлынембес* (өс.), *қоянсүйек* (өс., «песчаная акация»), *құлқайыр* (өс., «мальва»), *құлаңқұйрық* (өс.), *құртқашаш* (өс.), *қызылбояу* («подмаренник»), *қызылқұрт* (өс. «волосатик»), *қырықбуын* («хвощ»), *қасқыржем* өс. «спаржа»), *қырыққұлақ* (өс.), *майқара* (өс. «полюнь пустынная»), *майракебіс* (өс. «свербига»), *нариген* (өс.), *отсабын* (өс.), *өгізкөз* (өс. «пупавка»), *өгізтіл* (өс. «анхуза»), *саңырауқұлақ* (өс.), *сыырқұйрық* (өс.), *сиякөк* (өс., жұпар сиякөк «льнянка душистая»), *сіргеқара* (өс.), *сіпсебас* (өс. «метлица»), *тасшүйгін* (өс.), *таумасақ* (өс.), *тайтұяқ* (өс.), *текесақал* (өс., «додарция»), *теңгебас* (өс., «сусак»), *түйесіңір* (өс.), *түйеқарын* (өс.), *түйеқұйрық* (өс.), *түйетабан* (өс.), *уқорғасын* (өс.), *үшқат* (өс., «жимолость»), *үпілмәлік* (өс.), *шашақбас* (өс. «качим метельчатый»), *шоңайна* (өс. «лопух»), *шөңгебас* (өс. «толстоголовник»); *балтажұтар* (күс), *ақсазы* (күс), *ақиық* (күс), *аққабақ* (бүркіттің бір түрі), *ақсары* (күс, «сарыч»), *ақшегір* (қыран құстың бір түрі), *алыпқара* (күс), *балтатұмсық* (күс), *бұқатана* (күс), *аққұйрық арлан* (күс) т. б.

§ 23. Осы сөздердің қатарына құрама сөз сынарының «бүтіннің бөлшегі» ретінде жұмсала келіп, біртұтас мағынаға ие болғандарын да жатқызуға болады: *қосауыз* (мылтықтың түрі), *қосаяқ* (тышқан), *бізқұйрық* (күс),

кезқұйрық (күс), бізтұмсық (күс), шөгелтабан (бүркіт-тің бір түрі), қаратамақ (күс), қарабауыр (күс), көк-мойын (күс) т. б.

Бірінші сыңары өсімдікке, ал екіншісі мүлде басқа бір затқа қатысты атаулардан жасалған құрама сөздерді біріккен сөздің қатарында қарап, тұтас тұлғалауға болады: *арпабас, гүлтәжі, долантопшы, бұршаққын, гүлсидам, гүлсерік* (околоцветник), *гүлсағақ* (цветоножка), *гүлзардақ, құртқашаш* (өс.).

Құрама сөздің дыбыстық, мағыналық контаминациясы нәтижесінде пайда болған бұл тобын біріккен сөз деп тану, пәлендей дау туғызбайды. Өйткені бұл сөздердің жеке сыңары мағыналық жақтан тұтаса келіп үшінші бір лексикалық мағынаны білдіреді. Мысалы: *егеуқұйрық, өгізтіл* (өс.) атауын қазақ тілінде сөйлеушілер «егеу» және «құйрық» немесе «өгіз» және «тіл» деп дербес сөзге бөле-жара қарамайды.

§ 24. Құрама сөздердің ішінде біріккен сөз қатарына қосып, бірге жазуға таяныш болатын тағы бір жеке белгіні атап айтуға болады. Ол, мысалы, құрама сөз сыңарының бүтіннің бөлшегі ретінде жұмсалып барып, бір бүтінге айналуы. Мысалы, *гүл, жапырақ, тамыр* деген сөздер белгілі бір заттың атауы болғанмен, олар нақты бір ғана өсімдікке, мысалы *шырғанаққа* ғана тән емес. Олар көптеген өсімдікте кездесетін вегетативтік органдар. Сондықтан бүтіннің бөлшегі ретінде бұл сөздер (*гүл, тамыр, жапырақ* т. б.) белгілі бір сөздің сүйемелі арқылы нақты бір өсімдіктің атауы болып жұмсалады. Бұл тәсілмен жасалған біріккен сөздер әсіресе өсімдік атауларында жиі кездеседі. Олардың бірінші сыңары әр түрлі сөздерден, ал екінші сыңары өсімдіктің белгілі бір мүшесінің атауы болып, лексикалық бір бүтін болады. Ондай мүшелер көбіне а) көбею органдары: *тамыр, мұрт, сабақ, жеміс, қат, жидек*; ә) транспирация органдары: *жапырақ, сабақ, мұрт*; б) жер үсті органдары: *гүл, тікен, бұта* т. б. Осы аталған «бүтіннің бөлшегі» (*гүл, жапырақ, тамыр* т. б.) құрама сөздің тұрақты сыңары ретінде қайталанып отырады. Бұл құрама сөздер сөйлеу кезінде тіркестірілмей, дайын күйдегі тіркес ретінде қолданылады:

-гүл, -шешек: *бөрігүл, жанаргүл, көкбасгүл, наргүл, көкшегүл, қозыгүл, меруертгүл, намазгүл, секпілгүл, таугүл* (омандр), *шегіргүл, ымыртгүл, ақшешек, бәйшешек, гүлшешек* т. б.

-тамыр: көгентамыр, қаратамыр, алтынтамыр, майтамыр, маралтамыр, мыңтамыр, бояутамыр т. б.

-қат, -жеміс, -жидек, -бүлдірген: бөріжеміс, қаражеміс, иіржеміс, бөріқарақат, қарақарақат, қожжақат, қойқарақат, қызылқат, тасқарақат, итбүлдірген, қойбүлдірген, тасбүлдірген, субүлдірген, итжидек, қаражидек т. б.

-жапырақ: айылжапырақ, бұйражапырақ, теңгежапырақ, жаужапырақ, мүйізжапырақ, мыңжапырақ, тасжапырақ, түйежапырақ, тікенжапырақ, шүкіржапырақ т. б.

-тікен: бозтікен, түйетікен, қаратікен т. б.

§25. Құрама сөздердің ішінде біріккен сөздердің қатарына қосып, бірге жазуға таяныш болатын тағы бір белгі бар. Ол — құрама сөз сыңарларының, мысалы, *шөп, көк, от, құрақ, шалғын, қурай, ағаш, егін* тәрізді жалпылама мәнде болуы. Дерексіз сипаттағы бұл зат есімдер белгілі бір сөздің сүйемелімен ғана нақты бір заттың (өсімдіктің) атауы болып жұмсалады. Сондықтан бір сыңары дерексіз сипаттағы құрама сөздердің осы түрін де біріккен сөз деп танып, бірге жазуға болады.

-шөп: айдаршөп, айланшөп, ащы қарашөп, әлекшөп, балшөп, бауыршөп, ойраншөп, бөденешөп, кенешөп, жебіршөп, жұлдызшөп, жұмыршөп, көкекшөп, кірпішөп, қандышөп, кенепшөп, қарғашөп, қорғасыншөп, қояншөп, шайшөп, сабыншөп, өгейшөп, сағызшөп, сүйелшөп, томағашөп т. б.

-от: ақот, қараот, киікот, балықот, маралот, семізот, бақаот т. б.

-қияқ: айылқияқ, жыланқияқ, қарақияқ, өлеңқияқ т. б.

-егін, -құрақ, -балғын, -шалғын: ақегін, көкегін, балқұрақ, бозшалғын, ақшалғын т. б.

-қурай: ақбасқурай, балқурай, қарақурай, сарыбасқурай, сепсеқурай, қызылқурай, аққурай, талқурай (вербейник) т. б.

-ағаш, -көк, -тал: әулиеағаш, қараағаш, қандыағаш, қызылағаш, сарыағаш, жаманкөк, балдыркөк, ашкөк, ақтал, көктал, (ива сизая), қаратал, сауыттал, қызылтал, сабаутал, жылауықтал т. б.

Бірақ бұл қатарға изафетті тіркестің екінші түрінен (*алма ағашы, өрік ағашы, сандал ағашы*) ықшамдалып жасалған күрделі атаулар (*алма ағаш, өрік ағаш, сандал ағаш*) жатпайды.

Соңғы сыңарлары құс тәрізді жалпылама сөзбен

келген құс атауларының да жазылуы осы тәрізді: *қарақұс, сарықұс, сұршақұс*.

Бір сыңары жалпылама мәнде жұмсалағын мұндай сөздердің қатарына **-аралық, -тану, -құмар, -жанды** тәрізді дерексіз ұғымдағы сөздер арқылы жасалған біріккен сөздерді жатқызуға болады: *ауданаралық, мектепаралық, облысаралық, қалааралық, колхозаралық, пәнаралық; абайтану, жамбылтану, әуезовтану, шығыстану, ұйғыртану, жаратылыстану, қоғамтану; дүниеқұмар, малқұмар, қызықұмар, әнқұмар, шенқұмар; малжанды, балажанды, әйелжанды, күйеужанды* т. б.

Ал бұл айтылғандарға керісінше, соңғы сыңары жалпылама мәнді сөздердің бірі болмай, нақты бір өсімдіктің (*мия, қылша, қонақ, қаңбақ, кекіре, жусан* т. б. я болмаса құстың (*тырна, шағала, бүркіт, торғай* т. б.) атауы болып келсе, олар күрделі зат есімдер делініп, бөлек жазылады. Өйткені нақты бір заттың атауы болып табылатын бұл сөздер бүтіннің бөлшегі ретінде жұмсалатын немесе жалпылама мәнде қолданылатын есімдерге қарағанда құрама сөз құрамындағы дербестігін біршама сақтап отырады. Сондықтан олар біріккен сөз емес, күрделі сөздер (күрделі есімдер) деп танылады да, әр сыңары бөлек-бөлек тұлғаланады.

Мысалы: *көк мия, ешкі мия, ақ мия; қызылтамыр қылша, тау қылша, мойнақ қылша, бұйра қылша; ат қонақ, ит қонақ, қарабас қонақ, тау қонақ, күріш қонақ; бал қаңбақ, сор қаңбақ, май қаңбақ, ебе қаңбақ; түйе шетен (пижма), май шетен, гүл шетен; көк кекіре, ақ кекіре, сары кекіре, у кекіре; ас бұршақ (горох), бөрі бұршақ (люпин), атбас бұршақ (бобы), сиыр бұршақ (лобия), түйе бұршақ; шағыр жусан, құм жусан, ақбас жусан, қара жусан, сарбас жусан, бөрте жусан, мығыр жусан, мық жусан, түйе жусан* т. б. Екінші сыңары нақты бір құстың атын білдіретін күрделі құс атаулары да осы ізбен жазылады: *сақалды тырна, ақбас тырна (журавль красавка), ақ тырна; ақ шағала, өгіз шағала, байбай шағала, су шағала; су бүркіт (орлан), саржақ су бүркіт, құм бүркіт, қыр бүркіт, шөл бүркіт, мола бүркіт, тұз бүркіт; итала қаз, сарала қаз, қара қаз, қоқи қаз, қараша қаз, қоңыр қаз; меңіреу құр, ақ құр; су құрқылтай; кегір үйрек, көк-ала үйрек, көкмойын үйрек, ақбас үйрек* т. б.

Айдарлы торғай, ақбас торғай, ақкөт торғай, алақанат торғай, бұйра торғай, бұқпа торғай, балшықшы тор-

ғай, барылдақ торғай, барылдауық торғай, боз торғай, бозша торғай, дарылдауық торғай, додабас торғай, жасыл торғай, жасымақ торғай, жатаған торғай, жау торғай, жорға торғай (сойка), жүрдек торғай, жылпылдақ торғай, жырышы торғай, зіңкілдек торғай, кезеген торғай, көбелек торғай, көкала торғай (трясогузка белая), көкқасқа торғай (зэузе), қараала торғай, қарабауыр торғай, құшынаш торғай, қара торғай, сібір қара торғайы, қожабас торғай, қотыр торғай, қызылбас торғай, қызылқұйрық торғай, майкөт торғай, мақтан торғай, молда торғай, мұңды торғай, ноғайбас торғай, мысық торғай (иволга, немесе сарғалдақ), пайыз торғай, (щегол), сайрауық торғай, сарала торғай, сарыбауыр торғай, сары торғай, сауға торғай, селкілдек торғай, суаяқ торғай, суықбас торғай, суық торғай (снегирь), сұрша торғай, үрпекбас торғай, шөже торғай, шөжебас торғай, шөпек торғай, шырыша торғай, шырылдауық торғай т. б.

Бұл жерде қарабас қонақ, ақбас жусан, суаяқ торғай, қарабауыр торғай, қожабас торғай, қызылқұйрық торғай тәрізді үш сыңарлы құрама есімдердің жазылуына назар аударуға тура келеді. Үш сыңарлы мұндай құрама есімдердің алғашқы екі сыңарын бірге жазу тиімді көрінеді. Өйткені бірінші екі сыңарды бір-бірінен бөлежара қарау олардың семантикалық тұтастығына қайшы келеді. Мысалы, ақбас жусан атауын «ақ» сөзінен бөліп алып «бас жусан», суаяқ торғай дегенді «су» сөзінен бөліп «аяқ торғай» деп қолдану мүмкін емес. Бұл — құрама сөздің алғашқы екі сыңарының, соңғысымен салыстырғанда, идиоматизацияланғандығын көрсетеді. Алғашқы екі сыңардың біріккен сөз екендігін мынадай құбылыстан да байқауға болады. Үш сыңарлы құрама атаудың кей жағдайда үшінші сыңары эллипсиске ұшырап айтылғанмен, қалған екі сыңары бәрібір сол заттың атауы болып жұмсала береді. Мысалы: қарабауыр торғай > қарабауыр, қызылқұйрық торғай > қызылқұйрық, көкмойын үйрек > көкмойын, қодірен бидай > қодірен, қосауыз мылтық > қосауыз, ақиық сұңқар > ақиық, аққұйрық арлан > аққұйрық т. б.

§ 26. Соңғы жылдарда екінші сыңары әр түрлі грамматикалық тұлғада келген құрама сөздердің бір тобын біріккен сөз деп танып, бірге тұлғалау жазу тәжірибесінде кездесе бастады:

а) *жатыпатар, алыпсатар, қанішер, батаоқыр, бақанаттар, ұйқыашар, жолашар, күнқағар, тоқымқағар* т. б.;

ә) *көріпкел, шауыпкел;*

б) *құлақкесті, көкейкесті, тұяқтесті, жүрекжарды, жұмысбасты, ерғашты, қағазбасты, етекбасты, шаруабасты, жолсоқты* т. б.;

в) *қағаберіс, кіреберіс, тастайберіс, құлайберіс, шығаберіс, жатаберіс* т. б.;

г) *күншығыс, күнбатыс, бетбұрыс, беталыс* т. б. Бұл типтес құрама сөздерді біріккен күйде жазуға негіз болатын белгі — етістік тұлғалардың деграмматизациялануы.

§ 27. Бір сыңары көптік жалғауымен келген құрама сөздердің бір тобын біріккен сөз ретінде бірге жазу ғылыми әдебиетте жиі кездесіп отырады. Солардың біралуаны мына тәрізді: *бассүйексіздер, баскөкіректілер, буынааяқтылар, тұзуқанаттылар, тұзутұмсықтылар, қосмекенділер, ашатұяқтылар, еттұмсықтылар, мүйізтұмсықтылар, сүтқоректілер, тамыратпалылар, тамыртүйнектілер, күрделігүлділер, қосжыныстылар, шатыршагүлділер, тамыржемістілер, бүрұялылар* т. б.

Алайда *түзу тұмсықты құстар, ет тұмсықты жануарлар* дегенді бөлек-бөлек жазып, *тұзутұмсықтылар, еттұмсықтылар* дегенді бірге жазуымыз, сырт қарағанда, бірізді көрінбейді. Бірақ бұлай жазуды мүлде жүйесіз деуге болмайды. Мысалы, мұндағы заңдылық — құрама сөз сыңарының эллипсиске ұшырауы, тіркестің ықшам түрде айтылып, біріккен сөзге айналуы: *бір ұялы өсімдіктер > бірұялылар*. Ал құрама сөздің эллипсиске ұшырамаған түрі бөлек-бөлек тұлғаланады: *сүт қоректі жануарлар, тамыр түйнекті өсімдіктер* т. б.

Бұл жерде *-лар, -лер* қосымшасының грамматикалық мағынасымен бірге, тым айқын болмаса да, сөз «ұластырушылық» қасиеті бар тәрізді. Осы екі топтағы (§26, §27) сөздердің бірге жазылуының шегі бар. Оларға сырттай ұқсас тіркестердің бәрі бірдей біріктіріліп жазыла бермейді. Бұл жерде олардың этнографиялық мазмұнда жұмсалуды (*батаоқыр, бақанаттар, тоқымқағар*), терминдік немесе номенклатуралық мәнде қолданылуы (*алыпсатар, бассүйексіздер, тамыратпалылар* т. б.), субстанциялануы (*көріпкел, жүрекжарды, жатыпатар* т. б.) тәрізді ерекшеліктері ескерілуге тиіс. Ал өзге жағдайда мұндай құрама сөздердің бірге жазылуына регламент қою қажет.

Осы күнгі баспасөз беттерінде *батысгерманиялық, шығысқазақстандық, ортаазиялық, оңтүстікқазақстандық, солтүстікқазақстандық* тәрізді құрама сөздерді бірге жазу дағдысы жиі кездесе бастады. Тегінде, бұлай жазу орыс тіліндегі үлгіге арқа сүйеу тәрізді. Дегенмен тіл тәжірибесінде қолайсыз болса, өзге тілдік ешбір үлгі өміршең бола алмас еді. Бұл жерде *шығысқазақстандық* деп біріктіріп жазу *-дық, -дік* қосымшасының *-лар, -лер* тәрізді «ұластырушы» қасиетіне сәйкес келетін секілді. Ал *-лық -лік* қосымшасыз келген құрама сөздің бұл түрі *Орта Азия, Батыс Германия, Шығыс Қазақстан* түрінде бөлек-бөлек тұлғаланады.

Сонымен, құрама сөз сыңарларының біріккен сөзге айналуының бірнеше жолдары бар екендігіне назар аудардық. Олар — а) дыбыстық-семантикалық контаминацияға ұшырап барып, біріккен сөзге айналуы: *жарғанат* (жарғақ қанат), *ендігәрі* (ендігіден әрі), *білезік* (білек жүзік), *әйтпесе* (олай етпесе), *қайтіп* (қалай етіп); ә) құрама сөз сыңарлары мағыналарының көмескіленуі барысында біріккен сөзге айналуы: *жаужұмыр, желінсау, желтоқсан*; б) әр басқа екі сөздің тіркесе келіп, үшінші бір өзгеше мағынаны білдіруі арқылы біріккен сөзге айналуы: *орынбасар, оттегі, кәсіпорын, өнеркәсіп, алақоржын* (тышқан). Біріккен сөздің бұл аталған түрлері бұрын-соңды шыққан зерттеулерде тиісті дәрежеде, әр қырынан қарастырылған²⁵. Міне, осы айтылғандарға қоса біріккен сөздің тағы мынадай түрлері бар деуге болатын тәрізді. Олар, жоғарыда айтылғандай, құрама сөз сыңарларының жалпылама мәнде, дерексіз сипатта жұмсалыуының негізінде жасалған біріккен сөздер. Мысалы: *сарықұс, қарақұс, қандыағаш, тасжапырақ* т. б. және құрама сөз сыңарының бүтіннің бөлшегі ретінде жұмсалыуынан жасалған біріккен сөздер: *темірқанат*, (құс), *бізтұмсық* (құс), *тоқалтіс, ақшұнақ* (тышқанның түрі), *мұзбалақ, кезқұйрық, балтатұмсық* (құс), *қаратамыр* (өс.), *қозыгүл* (өс.), *ақсақал, қосаяқ, қосауыз* т. б.

Осы айтылғандарға құрама сөз компоненттерінің де-

²⁵ Жұбанов Қ. Қ. Қазақ тілі жөнінде зерттеулер. Алматы, 1966. 223—228-б.; Жәркешова Г. Біріккен сөздер мен сөз тіркестерінің орфографиясы. Алматы, 1960; Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. Алматы, 1972. 49—96-б.; Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі: Морфология. Алматы, 1974. 97—112-б.

грамматизациялануы, эллипсиске ұшырауы, субстанциялануы, кейбір қосымшалар (-лар, -лер, -лық, -лік) арқылы «ұласуы» тәрізділерді қоссақ, сөздердің бірге жазылуы аса күрделі, аса қиын мәселе екендігін көреміз.

Бірақ біздің мақсатымыз құрама сөздердің бұл айтылған типтерін біріккен сөз деп танымыз ба, жоқ па дегенге үзілді-кесілді жауап беріп, дәлелдеп шығу емес. Бұл жерде біз құрама сөздердің мұндай түрлерін, әсіресе соңғы жылдарда, біріктіріп жаза бастаудың нышаны бар екендігіне және бұлай жазудың негізсіз еместігіне назар аударуды мақсат еттік.

§ 28. Ереже бойынша (1957 ж.) шылау сөздердің жазылуы үш топқа бөлінеді: а) шылаулар негізінде бөлек жазылады. Мысалы: *сабақтан кейін, жиналысқа дейін; қағаз да, қарындаш та; қалам мен сия: аз ба, көп пе?*, ә) *ау, ай, мыс, міс, ды, ді, дағы, сынды* шылаулары өздерінен бұрынғы сөздерден дефис (-) арқылы жазылады.; б) *ма, ме, (ба, бе, па, пе)* сұраулық шылау түбір мен қосымша арасында қолданылғанда, *-мы, -мі, -бы, -бі, -ны, -ні* болып өзгерген қалпында жазылады. Мысалы: *келемісің, айтыппысың?*

Шылау сөздердің жазылуы туралы бұл ереже Анықтағышта (1974 ж.) толықтырыла түсті. Мысалы, Ережеде (1957 ж.) түбір мен қосымшаның аралығында келетін бір ғана *ма, ме (ба, бе, па, пе)* шылауының қалай жазылатындығы берілсе, Анықтағышта (1974 ж.) бұл пункт толықтырылып, *да, де, -ақ* шылауларының түбір мен қосымшаның аралығындағы жазылуы былайша көрсетілген: *осы үйдің ұлыдамын, қызыдамын; әңгіме айтуға жоқақпын* (45-б.). Сондай-ақ *сынды* (*Баян сынды, Төлеген сынды*) шылауы осы Ереже бойынша дефис арқылы жазылады делінсе, ал Анықтағышта (1974 ж.) бұл шылау негізгі сөзден бөлек жазылады деп көрсетілген. Күнделікті жазу тәжірибесінде де *сынды* шылауының негізгі сөзден бөлек тұлғаланып жүргендігін кездестіруге болады. Тегінде, *сынды* шылауын негізгі сөзден бөлек жазудың тиімді жағы бар. Өйткені бұл шылау *тәрізді, секілді, испетті* т. б. көмекші сөздермен негізгі сөзден бөлек жазылатын ұқсату мәніндегі шылаулармен мағыналық бір топ құрайды.

Жалпы қағида бойынша *ақ, ай, ау* демеуліктері негізгі сөзден бөлек, дефис арқылы жазылады: *айтасың-*

ақ, барады-ау, дүние-ай, қызық-ай т. б. Ал осы демеуліктердің одағайға жалғанғандағы жазылуы әркелкі. Мысалы, Орфографиялық сөздікте (1978 ж.) *япыр-ай, япыр-ау, япырым-ау, ойпыр-ау, апырым-ау*, ал Анықтағышта (1974 ж.) бұл тәрізді демеуліктер *япырай, ойпырау* т. б. түрінде жазылады деп көрсетілген. Тегінде, *ай, ау* демеулігінің кейбір сөздермен бірге жазылуының себебі бар. Оны одағайдың жеке сөз ретінде дербестігін жоғалтып, демеулікпен ұласып кетуіне байланысты деп түсінуге болады. Осылардың қатарына *эттегенай* одағайын да қосуға болады. Шындығында, мұндағы демеуліктер негізгі сөзбен кірігіп кеткен. *Япырмай, эттегенай* дегендерді ешкім *иә-пірім, әйт-деген-ай* деп бөле-жара қарамайды. Біріктіріле тұлғалануы еш дау туғызбайтын *алақай, айхай, ойбай* тәрізді одағайлардың жазылуының бұл сөздерден айырмасы жоқ, бәрі де типологиялық бір типке жатады. *Ау, ай* демеуліктерінің кейбір одағайлармен кірігіп кеткендігі сонша, сол демеулік шылаудың үстіне тағы бір демеулік үстемелене жұмсалады (мұндай жағдайда соңғы демеулік дефис арқылы жазылады) *алақай-ай, ойбай-ау* т. б.

Сонымен, дербестігі жоқ, тек демеуліктермен жұмсалатын одағайлардың жазылуы бір басқа да (*япырай, япырымау, эттегенай*), демеуліксіз де қолданыла беретін одағайлардың, (мысалы, *о бәтір, ой бәрекелді* тәрізділердің) жазылуы бір басқа болуға тиіс. Соңғы топтағы одағайлармен қолданылатын демеуліктер дефис арқылы жазылады: *бәтір-ау, бәрекелді-ай, тәңір-ай, шіркін-ай, эттең-ай*.

Ай демеулігінің дәстүрлі орнынан ауытқып, түбір мен қосымшаның аралығында жұмсалуы сөз қолданыста ара-тұра болса да кездесіп қалып отырады:

«*О тәңірайшыл*» кер есек,
Қулық-сұмдық не есек.
Болмаған соң бір есеп,
Мейлі қамқа, мейлі бөз.
(Абай)

Ай демеулігінің жұмсалуына байланысты бұл ерекшелік жазу тәжірибесінде екі түрлі таңбаланып жүр: *тәңірайшыл, тәңір-айшыл*. Ал осы сөзді *тәңірайшыл* түрінде тұтастай тұлғалау *ай* шылауының демеулік мәнінің солғындауын «бейнелейді» деуге болады. Бұл жерде *ғана*

шылауына байланысты бір мысалды еске түсіруге болады. Әдетте *ғана* шылауы негізгі сөзден бөлек жазылады: *сен ғана, маған ғана, Болат қана* т. б. Тек *аз* сөзімен қатар қолданылған жағдайда бұл шылау бірге жазылады (азғана). Өйткені екі сөз бірімен-бірі «кірігіп» кеткен. Оны *ғана* шылауының үстемелене жұмсалуынан байқауға болады. Мысалы: *азғана ғана*.

Тағы бір еске ала кететін нәрсе — *ғана* шылауының әдеттегідей емес, түбір сөз бен қосымшаның аралығында қолданылуы:

Шешеке, еш алданбан *мал ғанаңа,*
Барамын атам қосқан *жар ғанама.*
Емізген ақ сүтінді балаң *едім,*
Бер сана бидай салып *қол ғанаңа.*

(«Қозы Көрпеш—Баян сұлу»)

Әдеттегі норма бойынша бұл сөздер *малыңа ғана, жарыма ғана, қолыңа ғана* болуға тиіс. Бірақ бұл, зерттеуші айтқандай, *ғана* шылауының байырғы мұра тіліндегі поэтикалық қызметіне байланысты жыр ішінде «заңдасқан» қолданыс²⁶. *Ғана* шылауының осы аталған ерекше қолданысы да әр түрлі басылымдарда әрқелкі — бірде бөлек жазылса, бірде бірге, кейде тіпті дефис арқылы да жазылып жүр. Бұл жерде мынадай пәтуаға келуге болатын тәрізді. Түбір сөз бен қосымшаның аралығында қолданыла беретін өзге де шылаулардың жазылуы (*келемісің, әншідеміз, бишідеміз; әнді айтадыақсың* тәрізді *ғана* шылауы да мұндай жағдайда түбір сөзбен тұтастай тұлғалануы қажет: *малғанаңа, жарғанама, қолғанама* т. б.

Ма, ме (ба, бе, па, пе) шылауы да әдетте негізгі сөзден бөлек жазылады: *бар ма?, кітап па? ақ па? қызыл ма?* т. б. *Ма, ме* сұраулығы, Ережеде айтылғандай, түбір мен қосымшаның аралығында қолданылғанда дыбыстық өзгеріске түскен күйде және дефиссіз (бірге) жазылады: *барамысың? айтамсың?* Бұл — сөйлеу стиліне тән ерекшелік.

Тағы бір ескеретін жайт — *ма, ме* шылауы сұрау есімдігімен (*қанша, неше*), сондай-ақ *осынша, сонша, мұнша, онша* тәрізді туынды үстеулермен қатар айтыла келіп, сұраулық мәннен өзгеше реңкке көшеді. Міне, осы ерекшелік, яғни сұраулық мәннен қол үзіп, басқа бір реңкке көшуі *ма, ме* шылауының негізгі сөзбен бірге тұл-

²⁶ Жубанов Е. Эпос тілінің өрнектері. Алматы, 1987. 107—110-б.

ғалануына таяныш болады. Мысалы: *қаншама, осыншама, мұншама, соншама, оншама* т. б.

Қазіргі қазақ тілінде *да, де, та, те* жалғаулығы сөйлеммен сөйлемді, сөз бен сөзді байланыстырып, ыңғайластық мәнде жұмсалады: *Күн жауды да, ашылып кетті; ауылда да, қалада да, қалам да, қағаз да* т. б. Бұл жерде *да, де* жалғаулығының негізгі сөзден бөлек тұлғалануы ешбір дау туғызбайды. Алайда *да, де* жалғаулығы өзінің төл мағынасы мен қызметінен, яғни ыңғайластық мағынасы және сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыру қызметінен басқаша жұмсалғанда әркелкі жазылып жүргендігін байқауға болады. Мысалы, Орфографиялық сөздікте (1978 ж.) *қалайда, алайда, қайткенде* дегендердегі *да, де*-нің есімдіктерден бөлек тұлғаланбауы түсінікті. Өйткені мұндағы *да* ыңғайластық мағынада жұмсалмай, өзгеше мәнге ие болған. Бірақ осы аталған Орфографиялық сөздікте *қайтсе де, сөйтсе де, әйтсе де* сөздеріндегі *да, де* бөлек жазылған. Шындығында, бұл типтес сөздердегі *да, де*-нің бірге тұлғалану мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды. Өйткені *да, де* шылауы өзінің төл қызметі мен мағынасында емес, өзгеше мәнде, атап айтқанда қарсылықты мағынада қолданылады. Мысалы: *Күннің жылынғанына біраз болды, әйтседе қар кете қойған жоқ; Бүгін күн ұзақ жүрді, сөйтседе шаршаған жоқ. Оқыған жақсы, ондада тәуір оқыған жақсы.*

Әдетте тіл өзінің даму процесінде дифференциация құбылысымен қатар интеграция процесін басынан өткіріп отырады. Мұндай жағдайда жеке сөздер белгілі заңдылыққа байланысты біріге келіп, шылауға, одан қосымшаға айналатындығы белгілі (*бара тұрған, бара-тұғын, баратын*). Бұл тәрізді құбылыс жазуда да бейнеленуге тиіс. Міне, осы тұрғыдан қарағанда, қарсылық мәнде жұмсалатын *әйтседе, ондада, сондада* тәрізді шылауларды біріктіріп жазуға болар еді. Типологиялық жақтан бұлардың *алайда, бірақ* тәрізді қарсы мәнді шылаулардан пәлендей дерлік айырмасы жоқ деуге болады.

Құрамында *да* шылауы бар, тұрақты сөз сипатында қолданылатын бір алуан сөздердің жазылуы да әркелкі. Мысалы, Орфографиялық сөздікте (1978 ж.) *ұр да жық* сөзі бөлек-бөлек тұлғаланса, тап осы тәрізді *азарда-безер* сөзі дефис арқылы жазылған. Күнделікті жазу тәжірибесінде бұл типтес сөздердің кем дегенде үш түрлі нұсқада жазылатындығын кездестіруге болады: *ұрдажық,*

ұр да жық, ұрда-жық. Осы типтес сөздердің бұлайша әр түрлі жазылуының, әрине, өзіндік себебі болуға тиіс. Тегінде, *да* шылауының жазылуына байланысты қиындықты оның белгілі бір жағдайда сөз бен сөзді байланыстыру қызметінің әлсіреп, ыңғайластық мағынасының көмескіленуіне байланыстыруға тура келеді. Мысалы *ұр да жық* (әпербақан, *ұр да жық*), *ас та төк* (*ас та төк заман*), *у да шу, гу де гу, шарт та шұрт, азар да безер, опыр да топыр, қояр да қоймай* т. б. дегендегі *да, де* шылауы негізгі сөзге бейімделіп тұрады да, оның сөз байланыстыру қызметін, компенсация ретінде интонация атқарады. Сондай-ақ бұл шылаудың ыңғайластық мәні фразеологиялық тұтастықпен астасып кетеді.

Жазу тәжірибесінде кездесетін үш түрлі нұсқаның (мысалы, *ұр да жық, ұрдажық, ұрда-жық*) соңғысы *да* жалғауының осы ерекшелігін дәлірек бейнелейді деуге болады. Сондықтан құрамында *да* шылауы бар фразеологиялық тіркес типіндегі сөздерді *аста-төк, азарда-безер, ұрда-жық, уда-шу, бірде-бір, сартта-сұрт* түрінде жазуды орнықтыруға болады. Бұл үлгі *үйме-үй, бетпе-бет, қолма-қол* тәрізді сөздердің жазылуын еске түсіреді. Мұндағы *ма, ме, па, пе* де әуелде шылаулық қызметте жұмсала келіп, негізгі сөзге телініп кеткен.

ШЕТ ТІЛДЕРДЕН ЕНГЕН СӨЗДЕРДІҢ ОРФОГРАФИЯСЫ

1. Орыс тілінен енген сөздердің орфографиясы

Қазіргі қазақ орфографиясы — бүгінгі қоғамдық-әлеуметтік міндеттерге толық жауап беріп отырған, кемел дәрежедегі орфографиялардың бірі. Қазақ орфографиясы бірнеше дүркін өзгерістер мен толықтырулардан өтті; қайта қарап, толықтырудың әрбір сатысынан өткен сайын қазақ емлесінің жалпы және жекелеген мәселелері жеттіге, жетіле түсті. Қазақ жазуы мен орфографиясының қазіргі жай-күйі оның негізгі принциптерінің ғылыми, нақты принциптер екендігін дәлелдеп отыр. Дегенмен, тіл ұдайы қозғалыстағы, үздіксіз даму, өзгеру процесіндегі құбылыс екендігін ескерсек, онда оның қалыптасқан, тұрақталған емлелік қағидаларының өзінде де тыңнан қарап, жаңаша тиянақтауды қажет ететін проблемалардың туып отыратындығы — заңды жағдай. Осы тұрғыдан қарағанда қазіргі қазақ орфографиясында өзге де бірлі-жарым мәселелермен қатар, емлелік ережелері мен жекелеген ерекшеліктерін айқындай түсуді қажет ететін тұстардың бірі — қазақ тілінің сөздік құрамына енген шет тілі сөздерінің жазылуы.

«Орфографиялық ережелерде, — деп көрсетеді К. М. Мұсаев, — шет тілден, әсіресе орыс тілінен енген сөздердің жазылу принциптері айқын берілуі керек. Өйткені бұнда жазба тіл мен ауызекі сөйлеу тілінің арасындағы сан түрлі айырмашылықтар көрінеді»¹.

Шет тілден сөз ауысу процесі — белгілі бір тілдің

¹ Мусаев К. М. Вопросы разработки и дальнейшего совершенствования орфографий тюркских литературных языков Советского Союза // Орфографии тюркских литературных языков СССР. М., 1973. С. 17.

сөздік құрамы баюының басты жолдарының бірі. Бұл процесс — өз бетінше емес, халықтар арасындағы қоғамдық-саяси, әлеуметтік және мәдени байланыстардың нәтижесінде туып, сол арқылы дамиды, қабылдаушы тілдің сөздік құрамын байыта отырып, оның ішкі мүмкіншіліктерінің көзін ашатын, жекелеген лексикалық единицалардың семантикалық мағынасының кеңеюіне, грамматикалық тұлғалардың активтенуіне де әсер ете алатын күрделі құбылыс.

Қазіргі қазақ тілінің түрлі стильдік тармақтарына таралған орыс тілі элементтері екі ыңғайда болып келеді. Оның бірі — қазақ әдеби тілінің жазбаша және ауызша формаларында қолданылып, сөздік құрамның бір бөлшегі болып қалыптасқан лексикалық единицалар да, екіншісі — негізінен көркем әдеби шығармаларда әр алуан стильдік мақсаттарда (мысалы, туындының тақырыбы мен сюжетіне немесе кейіпкер образына байланысты) жұмсалынатын, сөздік құрамнан тысқары тұратын, стильдік қызметтегі сөздер (вкрапления). Соңғы топтағы сөздердің орфограммасында еркіндік болады, яғни көркем әдебиетте нақты стильдік-көркемдік мүддемен пайдаланылған орыс тілі сөздерінің графикалық-фонетикалық тұрғыдан берілуі арнайы емлесілік қағидаларды талап етпейді.

Ал бір тілден екінші тілге ауысып, сол тілдің әдеби сөздік құрамына толық енген сөздердің (заимствования) лингвистикалық статусы төмендегі критерийлер бойынша анықталады:

«а) қабылдаушы тілде шет тілі сөздерінің графикалық-фонетикалық тұрғыдан берілуі тұрақты сипатта болуы керек; ә) қабылдаушы тілдің белгілі бір грамматикалық топтары мен категорияларына сәйкес келуі қажет; б) семантикалық тәуелсіздігі, яғни қабылдаушы тілде дублет, синоним сыңарлары болмауы қажет; в) әдеби тілге енетін сөз үшін — әр түрлі тілдік өрістерде, термин үшін — нақты бір терминологиялық аяда ұдайы қолданылуы керек»².

Осындай сипаттар тұрғысынан қарағанда, қазіргі түркі тілдері үшін (оның ішінде қазақ тілі үшін де) шет тілден сөз қабылдау процесіндегі негізгі көз — орыс тілі болып отыр. Ғалымдардың көрсетуінше, көптеген түркі

² Крысин Л. П. Иноязычные слова в русском языке. М., 1968. С. 18—19.

халыктары тілінің сөздік құрамы, әсіресе терминология саласы орыс тілінен нәр алып келеді; қырғыз, татар, башқұрт, өзбек, қазақ тәрізді тектес тілдердің лексикасындағы орыс тілінен қабылданған ғылыми-техникалық, қоғамдық-саяси, оқу-педагогикалық және т. б. сәлаларға қатысты терминдердің көлемі — 70—80 проценттей³.

Ал бұндай мол көлемді, кең өрісті орыс тілі сөздері қабылдаушы тілде өз алдына окшау топ болып тұрмай, оның фонетикалық, морфологиялық-синтаксистік ерекшеліктеріне бағынады, сөз тудыру, сөз түрлендіру процестеріне қатысады, қабылдаушы тілдің бірқатар ішкі заңдылықтарына байланысты графикасы мен дыбысталуы жағынан да өзгерістерге ұшырап отырады. Сол себепті де ұлт тілдерінің емлелік ережелерінде орыс тілінен енген сөздердің жазылуы, олардың қосымшалармен түрленуі арнайы көрсетіледі.

Орыс тілінен сөз ену процесі түркі халықтарының тарихына, қоғамдық-әлеуметтік даму кезеңдеріне байланысты болғандықтан, бұл мәселе түркологияда әдеби тіл проблемаларына, тіл тарихына қатысты зерттеулерде көбірек қарастырылады. Орыс тілінің түркі тілдері дамуына ықпалы, сөздік байлығына, морфологиялық-синтаксистік, фонетикалық жүйесі мен стильдік тармақтарына әсері жеке тағы басқа мәселелер зерттелген еңбектерде⁴, сонымен қатар, орыс тілінен енген сөздердің

³ Вопросы развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху: Материалы Всесоюзной конференции. Алма-Ата, 1964. С. 35.

⁴ Боровков А. К. Узбекский литературный язык в период 1905—1917 гг. Ташкент, 1940; Гулямова Н. К. Русские лексические заимствования в узбекском языке: Автореф. дис... канд. фил. наук. Ташкент, 1975; Хамдамов Дж. Из истории русских лексических заимствований в узбекском языке: Автореф. дис. канд. фил. наук. Ташкент, 1963; Хоролец Г. Фонетическое освоение русской лексики в киргизском языке: Автореф. дис... канд. фил. наук. Фрунзе, 1953; Асланов А. А. Обогащение словарного состава азербайджанского языка в советский период: Автореф. дис... канд. фил. наук. Баку, 1953; Ахунзянов Э. М. Русские лексические заимствования в татарском языке. Казань, 1968; Слепцов П. А. Русские лексические заимствования в якутском языке (дореволюционный период). Якутск, 1964; Слепцов П. А. Русские лексические заимствования в якутском языке (после Октябрьской революции). М., 1975; Сулейменова Б. А. О фонетическом освоении лексики, заимствованной из русского языка // Прогрессивное влияние русского языка на казахский. Алма-Ата, 1965; С. 61—95; Сулейменова Б. А. Из истории лексиче-

емлесі туралы да айтылады; зерттеушілер мұнда ену кезеңдеріне тән тілдік және тілден тыс факторларды басылыққа алады. Осыған сәйкес түркі тілдері орфографиясында орыс тілінен енген сөздердің жазылуы бірнеше принциптерге негізделеді; яғни түркі тілдерінің көпшілігінде орыс тілінен енген сөздер екі түрлі жазылады: бір тобы — өткен кезеңдерде ауызекі тіл арқылы еніп, қабылдаушы тілдің айтылу заңдылықтарымен өзгеріп кеткендіктен, сол өзгерген күйінде, дәстүрлі түрде, айтылуы бойынша, екінші тобы — орыс тіліндегі орфографиясы негізінде жазылады. Соңғы топқа түркі тілдеріне совет дәуірінде мол енген, жазба тіл арқылы қалыптасқан терминдік сөздер жатады.

Түркі тектес тілдердің сөздік құрамындағы орыс тілінен енген сөздердің емлесі жайында арнайы ұсынылған еңбек толық мәлімет бере алады⁵. Бұл мәселеге жете көңіл бөлу қажет екендігін Е. И. Убрятова да көрсеткен болатын⁶.

* * *

Қазіргі қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамындағы орыс тілі сөздерінің жазылуы — бірқатар нормаланған, қалыпты сипат алған мәселелердің бірі. Олар, негізінен, орыс орфографиясына сәйкес өзгеріссіз жазылады. Бірсыпыра сөздер айтылу дағдысымен өзгерген түрде жазылады. Орыс тілі сөздерінің қазақ тілі қосымшаларымен түрленуі қазақ емлесі сүйенетін фонетикалық-морфологиялық принциптерге негізделеді.

Қазақ әдеби тіліне енген орыс тілі сөздерінің емлесін қалыптастыру жұмысы 20—30 жылдардан басталады. Профессор Қ. Жұбанов орыс тілінен қабылданған терминдерді, өзге де құрал-жабдық, аспап, зат, ұғым, құбылыс атауларын орыс орфографиясы бойынша жазу керектігі туралы ұсыныс білдірген болатын⁷.

ских русских заимствований в казахском языке // Исследования по истории казахского языка. Алма-Ата, 1965. С. 58—91; Садуақасов Г. С. Фонетическое освоение русских заимствований в говорах советских уйгуров // Вопросы казахской фонетики и фонологии. Алма-Ата, 1979. С. 221—231.

⁵ Орфографии тюркских литературных языков СССР. М., 1973.

⁶ Убрятова Е. И. Вопросы графики и орфографии языков народов СССР, пользующихся алфавитами на русской основе // Вопросы терминологии. М., 1961. С. 92.

⁷ Жұбанов Қ. Қазақ тілі бойынша зерттеулер. Алматы, 1966. 244-б.

Орыс тілінен енген сөздердің жазылуы дұрыс көрсетілген емлесі ережелердің алғашқысы — қазақ алфавитінің орыс графикасына көшуі негізінде, жаңа алфавитке сәйкес жасалып, қабылданған қазақ орфографиясы ережелерінің жинағы⁸. Осы қағидаларға сәйкес 1941 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің емле сөздігінде» түбір сөздер орыс орфографиясы бойынша жазылып, оларға қосымша жалғанғандағы бірқатар ерекшеліктер (мысалы, қосарлы **сс, тт** дыбыстарына біткен сөздерге қосымша жалғанғанда, бір дауыссыздың түсіп қалуы: *ватт — ваттың*; екі дауыссыз дыбысқа аяқталған сөздерге қосымшаның **ы, і** дәнекерлері арқылы жалғануы т. б.) көрсетілген, сондай-ақ ауызекі сөйлеу тілі арқылы енген сөздер айтылуы бойынша жазылған⁹.

Қазақ орфографиясын жетілдіру мақсатында жүзеге асырылған басқа да бірқатар шараларда орыс тілінен енген сөздердің емлесі одан әрі реттеле түсті. Бұл мәселе жан-жақты таратылып айтылған маңызды құрал — «Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш» жарық көрді¹⁰; оқу программасына арналған көмекші құралдар жарияланды¹¹. Ал «Қазақ орфографиясының негізгі ережелері» 1957 жылғы 5 июньде Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Указымен бекітілді.

«Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері» қазақ тілінің ішкі заңдылықтары мен табиғи ерекшеліктеріне сәйкестеліп жасалған, ғылыми негіздері мен басты принциптері дұрыс айқындалған емлесі қағидалар екендігін оның ширек ғасыр бойы жазу практикасында қолданылып келгендігі дәлелдеп отыр. Осы ережелер жинағы негізінде бірнеше орфографиялық, түсіндірме және әр түрлі салалық терминологиялық сөздіктер жасалды, оқу-педагогика жұмыстары жүзеге асырылды.

Дегенмен, бір кезеңнің идеалды, мүлтіксіз деп танылған емлесі қағидалары қоғам дамуының келесі бір кезеңдерінде жекелеген принциптері мен тұжырымдары

⁸ Қазақ тілінің орыс графикасына негізделген жаңа алфавиті мен орфографиясы. Алматы, 1941.

⁹ Қазақ тілінің емле сөздігі / Редакциясын басқарғандар: С. Аманжолов, С. Бәйішев, Ғ. Бұзырбаев, І. Кеңесбаев, Н. Сауранбаев. Алматы, 1941.

¹⁰ Сыздықова Р. Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш. Алматы, 1974.

¹¹ Оралбаева Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының негіздері. Алматы, 1968.

жағынан тар ауқымдылық танытуы да мүмкін. Қазақ әдеби тілінің қазіргі даму дәрежесі, оның қоғамдық-әлеуметтік қызметінің кеңеюі, стильдік тармақтары мен терминологиялық жүйесінің күрделене түсуі, сөз, жазу мәдениеті проблемаларына теориялық-практикалық тұрғыдан үлкен мән беріле бастауы тәрізді факторлар қазақ орфографиясын одан әрі жетілдіре, жақсартып түсуді талап етті; сондықтан да «Қазақ тілі орфографиясы негізгі ережелерінің» өзгерістер мен толықтырулар енгізілген жаңа редакциясы жасалып, оны Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумы бекітті¹². Мұның 1957 жылы қабылданған орфографиялық қағидалардан принципті айырмашылықтары жоқ. Жаңа нұсқада орыс тілінен енген сөздердің емлесі, бұрынғы ережедегідей, түбір сөздердің жазылуы (§ 18), оларға қазақ тілі қосымшаларының жалғануы (§ § 35, 40, 41, 42, 43, 44) және дәстүрлі принцип бойынша жазылатын сөздер туралы қағидалар болып бөлініп, жеке-жеке, айқын көрсетілген. Ал жаңа нұсқада толық өзгертіліп берілген қағидалардың бірі — соңы **к, г** дыбыстарына бітетін орыс тілінен ауысқан сөздерге қосымшалардың жалғануы және толықтырылған түс — **рк, нк, рг, нг, кс, кт, лк, нкт, брь, бль** сияқты дауыссыздар тізбегіне аяқталатын сөздерге қосымшалар жалғанғандағы ерекшеліктер. Өйткені нақ осы мәселелердің өзі жазуда біршама қиындықтар тудырып келді, әрі бұған дейінгі еңбектерде, оқулық құралдарда әр қилы ұсынылып келді: бірқатар пікірлерде *педагог, ток, блок, Красноводск* тәрізді сөздердің соңындағы **к, г** дыбыстарының фонетикалық табиғатына сәйкес қосымшалардың жіңішке варианттарын жалғау (*ток — тогінің, блок — блогінің, педагог — педагогтік, Красноводск — Красноводскіден*) ұсынылса, келесі бір тұжырымдарда соңғы буынның жуан-жіңішкелігіне байланысты *тогының, педагогқа, блокқа, Красноводскіден* болып жуан буынды қосымшалармен түрленуі керек деп айтылғаны мәлім¹³.

¹² «Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерінің» өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп, 1983 жылғы 25 августа Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Указы бойынша бекітілген жаңа редакциясы «Қазақстан мұғалімі» газетінде жарияланды (Қараңыз: Қазақстан мұғалімі. 1983. 23 сентябрь). Жұмыста бұл документ бұдан әрі қарай «Негізгі ережелер» деп қысқартылып алынды.

¹³ Балакаев М. Б. Вопросы казахской графики и орфографии. Алма-Ата, 1952. С. 16.

Сөйтіп, 1983 жылы қабылданған негізгі ережелердің жана нұсқасында орыс тілі сөздерінің жазылу ерекшеліктері толық қамтылып, айқын көрсетілген.

Сонымен қатар, соңғы жылдары баспасөз беттерінде орыс тілінен ауысқан сөздердің жазылуы туралы жиі-жиі сөз қозғалып, әр түрлі ой-пікірлер айтылып жүр. Осындай мақалалардың бірінде, мәселен, қазақ тіліне жазба тіл арқылы енген *станция, спирт, кабинет* тәрізді сөздерді тілдің заңдылықтарына бағындырып, айтылуы бойынша жазу (яғни *станса, спірт, кабинет*) керектігі айтылса¹⁴, келесі бір пікірлерде, керісінше, түпнұсқа тілдегі түрін мейлінше сақтап жазу, тіпті *металл, грамм, класс* т. б. сияқты қосарлы дауыссыздармен аяқталатын сөздерге қосымшаны дауыссыз дыбыстардың бірін түсірмей (яғни *классты, металға, граммен* деп өзгертпей) түбірін толық сақтау (яғни, *классты, металлға, граммен*)¹⁵, сондай-ақ *нг, нк* тәрізді дыбыстар тіркесіне біткен сөздерді *ы, і* дәнекер дыбыстарынсыз түрлендіру (яғни *танкіге* емес, *танкке, митингіге* емес, *митингке*) және басқа да өзгерістер енгізу туралы сөз болады¹⁶. Бұл пікірлердің өзі, сөз жоқ, жазу практикасында кездесетін қиындықтарға, сонымен қатар Негізгі ережелерде жеке көрсетілмеген кейбір ерекшеліктерге байланысты туған. Демек, өзге тілден енген сөздердің жазылу табиғатының сөз болуы бұл мәселенің әлі де болса айқынырақ белгілеп, жеке-жеке айырмашылықтарды ескере отырып, толықтыра, нормаландыра түсетін тұстары бар екендігін көрсетеді. Мысалы, Негізгі ережелердің 35-параграфында жіңішкелік белгісіне аяқталған *ноль, роль, руль* типтес бір буынды сөздерге жіңішке буынды қосымша жалғанады делінген: *ноль-ге, роль-ге, руль-ге*. Ал соңғы буыны нақ осындай *гастроль, король, пароль* сөздеріне неліктен жуан буынды қосымша жалғануы тиіс? Емле сөздіктерінде *гастроль-ға, гастролы, король-ға, королы, пароль-ға, паролю* болып көрсетілгенімен, қазіргі жазба тіл үлгілерінде көбінесе жіңішке буынды қосымшалардың жалғанып жазылуы байқалады. (*король-ге, королі; гастроль-ге, гастролі; пароль-ге, паролі*). Немесе *акр,*

¹⁴ Сейдімбеков А. Тіл тәртібі // Қазақ әдебиеті. 1984. 9 ноябрь.

¹⁵ Маманов Ы. Орфографиялық сөздіктегі олқылықтар // Қазақ әдебиеті. 1983. 4 февраль.

¹⁶ Нұржекеев Б. Тіл заңдылықтарын сақтайық // Қазақ әдебиеті. 1984. 12 октябрь.

альт, бюст, вальс, вуаль, князь, нерв, пост, ткань, ферзь, тәрізді бір буынды сөздерге қазақ тілінің қандай қосымшалары жалғанады? Бұл тұста да емле сөздіктері мен жазу практикасында алшақтықтар жоқ емес: сөздіктерде *вальсқа, вальсы, тканьдар, вуальға, вуалы* болып, ал тіл қолданысында *вальске, вальсі, тканьдер, вуальге, вуалі, князьге, князі* болып екі ыңғайда таңбаланып жүр.

Сонымен бірге, нормативті сөздіктерде бір типтес сөздердің қазақ тілі қосымшаларымен түрленуінде де варианттылықтар ұшырасады. Мысалы, «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде» («Ғылым» баспасы, 1978) төмендегідей жайттар кездеседі:

1. **аэронавт, аэронавқа, аэронавты**
космонавт, космонавқа, космонавты

бірақ:

терапевт, терапевтіге, терапевтісі
фармацевт, фармацевтіге, фармацевтісі
физиотерапевт, физиотерапевтіге, физиотерапевтісі

2. **фонд, фондыға, фондысы**
зонд, зондыға, зондысы
корунд, корундыға, корундысы

бірақ:

голланд, голландқа, голланды
секунд, секундқа, секунды

3. **гиперболоид, гиперболоидке, гиперболоиді**
коллоид, коллоидке, коллоиді
целлулоид, целлулоидке, целлулоиді
эллипсоид, эллипсоидке, эллипсоиді
тороид, тороидке, тороиді

бірақ:

амилоид, амилоидқа, амилоиды
дифтонгоид, дифтонгоидқа, дифтонгоиды
рубероид, рубероидқа, рубероиды
сфероид, сфероидқа, сфероиды

4. **колледж, колледжге, колледжі**
коттедж, коттеджге, коттеджі

бірақ: **бридж, бриджіге, бриджісі және т. б.**

Соңы **-аль, -оль** дыбыстар тіркесіне аяқталатын сөздер де күнделікті жазу практикасында біркелкі берілмей келеді. Мұны төмендегі салыстырулардан көруге болады.

Емле сөздіктерінде: **Жазу тәжірибесінде:**
медаль, медальға, медалы **медаль, медальға// медальге,**
медалі

мораль, моральға, моралы	мораль, моральға, моралы// моралі
магистраль, магистральға, магистралы	магистраль, магистральға, магистралы//магистралі
педадь, педальға, педалы және т. б.	педаль, педальға, педалі

Сондай-ақ жазу практикасында соңы -а дыбысына және -ий дыбыстарына бітетін және басқа да бірқатар термин сөздердің емлесінде де варианттылықтар бар: аптека — аптек, анкета — анкет, диета — диет; санаторийде — санаторийда, документті — документалды — документальді; экспериментті — эксперименталды — экспериментальді т. б. Бұнда, әрине, ішінара орфографиялық қате жіберу, қажетті тұстарда емле сөздіктеріне сүйенбеу сияқты кінәраттар да бар. Бірақ көбінесе орыс тілінен енген сөздердің тұрақты қағидалардан өзгеше, бірде жуан, бірде жінішке қосымшалармен түрленіп әр түрлі жазылуы сөздердің түпнұсқа тілдегі фонетикалық ерекшеліктері мен қабылдаушы қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарының айырмашылықтарына байланысты болатындығы байқалады. Өзге тілден ауысқан сөздердің емлесіндегі қиындықтар басқа түркі тілдерінің жазуында да кездеседі. Мысалы, Э. Ахунзянов татар орфографиясында орыс тілі сөздерінің жазылу емлесі әлі де бір ізге түсе қоймағанын, осының нәтижесінде туатын ала-құлалықтар орыс тілін игеруге де, ұлт тілінің емле нормасын жетілдіруге де кедергі келтіретін факт екендігін көрсетеді¹⁷. Сондай-ақ азербайжан жазуында бірқатар сөздер орыс орфографиясы бойынша графикалық-фонетикалық тұлғасы сақталып жазылып, екінші бір тобы айтылуы бойынша таңбаланып, ал бұның өзі орфограммалық варианттар тудырып жүргендігі азербайжан тілі емлесіндегі елеулі кемшіліктер ретінде аталып жүр¹⁸. Сол себепті де бір тілден екінші тілге сөз ауысу процесіндегі объективті себептер мен заңдылықтарды саралап, түбір сөздердің жазылуындағы, олардың қабылдаушы тілдің қосымшаларымен түрленуіндегі ерекшеліктерді айқындап отыру — жазу мәдениетін көтеріп, ұлт тілдері орфогра-

¹⁷ Ахунзянов Э. М. Русские лексические заимствования в татарском языке. Казань, 1968. С. 346.

¹⁸ Будагова З. И., Исмаилова Г. Г. Орфография азербайджанского языка // Орфографии тюркских литературных языков СССР. М., 1973. С. 56—57.

фиясын одан әрі жетілдіре түсудегі мәнді жұмыстардың бірі. Сонымен бірге қос тілді — орыс тілін және ұлт тілдерін — қатар меңгеру проблемасы жолға қойылып отырған қазіргі кезеңде бұл мәселенің маңызы айрықша зор.

§ 1. Түбір сөздердің жазылуы. Орыс тілінен енген түбір сөздер қазіргі қазақ орфографиясындағы негізгі қағида бойынша, орыс орфографиясына сәйкес, өзгертілмей жазылады.

Орыс графикасына негізделіп, қосымша әріптермен толықтырылған қазақ алфавитінің бекітілген кезінен бері қарай қолданылып келе жатқан бұл қағида бірден-бір дұрыс ереже болып отыр. Орыс тілінен енген сөздерді осы қағида негізінде жазу қазақ емлесінде бұрын орын алып келген ала-құлалықтарды жойып, жазу нормаларын бір ізге түсірді. Және де қазақ әдеби тілінің сөздік құрамына совет дәуірінде енген орыс тілі сөздері, негізінен, интернационалдық мазмұндағы және СССР халықтарының көпшілігіне ортақ терминдік сөздер мен сөз тіркестері; ал терминдік қабаттың ерекшеліктері үшін де (дефинициялық дәлдігі, ортақ интернационалдық сипатта болуы т. б.) түбір сөздерді орыс орфографиясымен бірдей, графикалық-фонетикалық тұрқын бұзбай жазу емлесі орнығуының тиімді жақтары бар. Бұл емлесілік қағида, біріншіден, СССР-дегі ұлт халықтарының барлығында интернационалдық мазмұндағы терминдердің жасалуы мен жазылуында мүмкіндігінше айырмашылықтар болмау керектігі талабына¹⁹ толық сәйкес келеді. Сонымен қатар қазақ тіліндегі бұл қабатты түпнұсқа қалпын өзгертпей жазу орыс тілінен және орыс тілі арқылы басқа тілден енген термин сөздердің дефинициясына нұқсан келтірмей дәл түсінуге көмектеседі; орыс тілін оқып-үйренуді, жетік меңгеруді жеңілдетеді; жазуда варианттылық туғызбайды.

§ 2. Айтылуы бойынша жазылатын сөздер. Орыс тілінен ауысқан сөздердің ішінде қазақ тілінің айтылу заңдылықтарына негізделіп, өзгерген түрінде жазылатын бір топ лексикалық единицалар бар. Бұндай сөздердің емлесі Негізгі ережелерде көрсетілген: «Дыбысталуы өзгеріп енген сөздер өзгерген күйінше жазылады: *жәшік* (*ящик* емес), *батес* (*батист* емес), *теңге* (*деньги* емес),

¹⁹ Баскаков Н. А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР // Вопросы терминологии. М., 1961. С. 59—60.

сот (суд емес), бәтеңке (ботинки емес), минут (минута емес), газет (газета емес), сиса (ситец емес) т. б.» Дәстүрлі түрде, қазақ тілінде айтылуы бойынша таңбалана-тын, негізгі төркіні орыс тілі болып саналатын бұндай сөздердің қазақ әдеби тілінің сөздік құрамындағы жалпы саны 70-тен асады.

Совет дәуіріне дейінгі кезеңде орыс тілінен ауысқан сөздердің көпшілігі — күнделікті тұрмыстық сөздер мен шаруашылық, кәсіп және құрал-жабдық атауларын беретін лексикалық единицалар. Негізгі қарым-қатынас функциясында ауызекі тілдің ролі басым болған кезеңдерде енген мұндай сөздердің түпнұсқа тілдегі графикасын да, айтылуын да сақтау қажеттілігі болған жоқ, керісінше, ауызекі сөйлеу тілінің әсерімен дыбыстық жағынан өзгерген түрлерін пайдалану түсінікті, әрі тиімді болды. Сондықтан алғашқы қазақ жазба тіл үлгілері — тұңғыш баспасөз беттерінде де қазақ тілінің дыбыстық жүйелеріне сәйкестендірілген тұлғаларын жазу орын алады. Түпнұсқа тіл мен қабылдаушы тілдің дыбыстың фонетикалық айырмашылықтары әсерінен апокопа (*болыс — волость, облыс — область*), синкопа (*бөрене — бревно*), протеза (*үстел — стол*), эпентеза (*сүрек — срок, бөрене — бревно, күршек — крючок*) тәрізді тілдік құбылыстарға ұшыраған осындай сөздердің жазылу емлесі қазақ тілі емлелік сөздіктерінде айқын беріледі. Және де бұндай сөздерде жарыспалылықтың болуы да — заңды құбылыс. Сондықтан жазу практикасында олардың емле ережелерінде, сөздіктерде көрсетілген үлгілерін басшылыққа алу орынды (1-қосымша).

Айтылуы әсерінен өзгертіліп жазылатын сөздердің келесі бір тобы — соңы **-а** дыбысына аяқталатын сөздер. Олардың емлесі туралы қағида Негізгі ережелерде көрсетілмегенімен «Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайындағы анықтағышта» арнайы ұсынылады: «Орыс тілінен енген бірқатар сөздердің соңғы дауысты дыбысы түсіріліп қалыптасқандықтан, сол ықшамдалған түрінде жазылады: *газет (газета емес), минут (минута емес), пар (пара емес), секунд (секунда емес), аптек (аптека емес), гранат (граната емес), координат (координата емес), цифр (цифра емес), террас (терраса емес)*»²⁰.

Қазіргі жазу практикасында бұндай сөздер қатары

²⁰ Сыздықова Р. Көрсетілген еңбек. 26-б.

Айтылуы бойынша жазылатын сөздер

1	2	3
абакты	көпене	пеш
ауылнай	көшек	пүліш
банды	кереует	резеңке
барқыт	керзі	самаурин
бәтенке	конфиске	сәтен
бәтес	конфискелеу	сиса
божы	көзір	сом
болыс	көпес	сот
болыскей	көшір	сірінке
бөкебай	кірпіш	тәрелке
бөрене	күршек	теңге
бөтелке	қамыт	учаске
бөшке	қарбыз	үстел
газет	қашауа	үтік
ғалош	қожайын	шай
доға	қорап	шайнек
жәрмеңке	лашық	шана
жәшік	мәнер	
жемпір	мәрмәр	
жеребе	минут	
картоп	нөмір	
кастрөл	облыс	
кәмпит	ояз	
кәрзеңке	пәтер	
	пәуеске	

бірде соңғы **-а** дыбысынсыз, бірде соңғы дыбыс сақталып, немесе соңғы **-а** дыбысы қысаң **ы**, **і** дыбыстарымен алмастырылып, бірнеше варианттарда жазылып жүр (мысалы, *аптек* — *аптека*, *диет* — *диета*, *штанга* — *штангы*, *лампа* — *лампы*, *мода* — *моды* т. б.). Соңы **а** дыбысына бітетін сөздердің сөздіктерде берілуі де әр түрлі. «Қазақ тілі орфографиялық сөздігінің» бірінші басылымында соңғы дауыстысыз, ықшамдалып жазылған орыс тілі сөздерінің саны едәуір: *анкет*, *аптек*, *арматур*, *диет*, *газет*, *контор*, *координат*, *котлет*, *лампы*, *моды*, *наград*, *цитат* т. б. Сөздіктің екінші басылымында бұл сөздердің бір тобы бұрынғыша *анкет*, *банды*, *контор*, *координат*, *газет*, *минут* түрінде, ал көпшілігі орыс орфографиясына сәйкес жазылып ұсынылған: *аптека*, *арматура*, *гитара*, *диета*, *лампа*, *лигатура*, *награда*, *цитата*, бірақ: *диетасхана*, *наградтау*. «Қазақ тілінің көп томдық түсіндірме сөздігінде» мұндай сөздер бірнеше варианттарда беріледі: *анкет* — әдеби норма, *анкета* — «сөйлеу тілі» деген

белгі арқылы, *аптека* — әдеби норма, ал *аптек*, *аптек* — сөйлеу тілі элементі ретінде, *диета* — норма, *диет* — «сөйлеу тілі» деген белгі арқылы. «Қазақ тілі орфографиялық сөздігінің» екінші басылымына сөз соңында -а дыбысы бар 300-ге жуық лексикалық единицалар енгізілген. Олар — қазіргі қазақ әдеби тілінің барлық функционалдық стильдерінде, көркем әдебиетте және ауызекі сөйлеу тілінде активті қолданылатын сөздер. Сөздікте олардың жазылуы үш түрлі беріледі: бір тобы түпнұсқа тілдегі қалпын сақтап жазылады; бұлар негізінен жазба тіл арқылы енген *перспектива*, *директива*, *коллега*, *декада*, *дидактика*, *спартакиада*, *серенада*, *логика*, *формула*, *поэтика*, *графика* т. б. тәрізді термин сөздер. Екінші тобы — соңғы -а дыбысы түсіріліп, айтылуы бойынша жазылады: *газет*, *минут*, *секунд*, *цифр*, *котлет*; ал үшінші тобы қысаң -ы, -і дыбыстарының көмегі арқылы таңбаланады: *банды*, *моды* т. б.

-а дыбысына аяқталатын сөздердің жазылуындағы бұндай әр түрлі жайттар жеке сөздердің қазақ тілі сөздік құрамына ену жолдары мен ауысу кезеңдерінің ерекшеліктеріне байланысты. Мәселен, *газет*, *минут*, *секунд* сөздері мен *логика*, *формула*, *графика*, *директива* типтес единицалардың қазақ тіліне қабылданған кезеңдері де, соған байланысты ауысу жолдары да әр түрлі. Алғашқы сөздердің өткен ғасырларда негізінен ауызекі сөйлеу тілі арқылы еніп, қабылдаушы тілдің айтылу нормаларымен қалыптасқандығын олардың алғашқы баспасөз беттерінде, Абай шығармаларында жұмсалғандығы дәлелдей түседі. Сондықтан да бұл сөздердің соңғы дауысты дыбысының түсіп қалуында қазақ тіліндегі екпін құбылысының әсері бар. Қазақ тілінде екпін тұрақты түрде соңғы буында ғана байқалатын болғандықтан, түпнұсқа тілде ортаңғы буында екпін түсетін *газета*, *минута*, *секунда* сөздерінің соңындағы екпінсіз -а дыбысының бәсең айтылып, естілуіне, айтыла келе түсіп қалуына себепші болады. *Лампа*, *штанга*, *майка*, *марка*, *мода* тәрізді сөздер соңындағы дауыстының қысаң **ы**, **і** дыбыстарымен алмастырылуы да бұл сөздердің орыс тіліндегі айтылу екпініне байланысты. Түпнұсқа тілде алғашқы буындарға түсетін екпін қазақ тіліне қабылданып естілуінде соңғы дыбыстың көмескіленуіне әсер етеді. Алайда қазақ тілі үшін сөз соңының бірнеше дауыссыз дыбыстар тізбегіне аяқталуы тән емес болғандықтан, бұл сөздерді айтқанда,

ы, і дыбыстары қосарланып естіледі де, айтылудағы осы заңдылық аталған сөздердің жазылуында да байқалады.

Сөйтіп, орыс тілінен енген бір топ сөздердің айтылуы бойынша жазылуы олардың, негізінен ауызекі тіл арқылы еніп, дәстүрлі сипат алғандығына байланысты. Өткен ғасырларда енген, сөйлеу тілінің ықпалымен дыбысталуы да, жазылуы да қалыптасқан бұндай сөздердің емлесі Негізгі ережелерде, басқа да арнаулы құралдар мен сөздіктерде көрсетілген. Дегенмен, қазіргі жазу практикасында жергілікті тіл ерекшеліктерінің әсерінен жасалатын фонетикалық варианттар мен орыс орфографиясына сәйкес жазылған тұлғасын қатар қолдану (мысалы, *самаурын — самауыр — самовар; кереует — керует — кровать*) фактілер кездеседі. Жазу нормаларына кедергі келтіретін мұндай ауытқушылықтарды болдырмас үшін қазақ тілі емле сөздіктеріндегі жазылу үлгілері жазу практикасында басшылыққа алынуы қажет.

Ал соңғы -а дыбысы түсіріліп жазылатын *минут, секунд, цифр, газет, пар* сияқты сөздердің ықшамдалып жазылуы — қазақ әдеби тілі үшін жатық, дағдылы норма. Бұл сөздердің бірнеше тұлғаларда жазылуы, яғни орыс орфографиясы бойынша *газета, минута, секунда, цифра, пара* болып жазылған қатарларының жазба тіл тіл үлгілерінде мүлде кездеспеуі осыны айқындай түседі. Осындай бірқатар сөздердің әсерінен алғашқы емле құралдарында қысқартылып немесе жартылай өзгертіліп (ы, і дыбыстарының көмегі арқылы) жазылған сөздердің саны біршама мол болғанымен (*аптек, арматур, диет, гитар, лигатур, мандолин, наград, цитат, моды, лампы* т. б.), кейінгі сөздіктерде олардың орыс орфографиясына толық сәйкестендірілген түрлері ұсынылады (*аптека, арматура, диета, гитара, лигатура, мандолина, награда, цитата, мода, лампы*); бұл жайт жазу практикасында да қалыптаса бастады. Әсіресе ғылыми және публицистикалық стильдерде бұл типтес сөздер бірыңғай, түпнұсқа тілдегі графикалық-фонетикалық тұлғасынан өзгеріссіз жазылып келеді. Ал бұл стильдер — қазіргі қазақ әдеби тілінің дамуында жетекші рөлге ие болып отырған және көп жағдайда лексикалық-грамматикалық, орфографиялық құбылыстарды реттеп, нормаландыратын доминант салалар; сондықтан да кодификациялау жұмыстарында бұл тармақтар маңызды қызмет атқарады.

Сөйтіп, жазу практикасында бірізділікті қалыптас-

тыру, әрі қазақ орфографиясын жетік те жеңіл ету мақсатында бір табиғаттас *цитата, кантата, арена, вокабула, тирада, кассета, координата, терраса және лампа, марка, мода, анкета, аптека, диета* т. б. термин сөздерді өзгеріссіз, түпнұсқа тілдегі қалпын сақтап жазуды қалыптастыруға болады. Бұл ретте жазу нормасын бірыңғайландырудың орфоэпиялық нормаларға нұқсан келтірмейтінін де атау қажет. Ресми сөйлеу актісінде немесе күнделікті тұрмыстық ауызекі сөйлеу тілінде бұл сөздер бірнеше варианттарда немесе ықшамдалып та айтыла береді (мысалы, *аптек/|аптек/|аптека; диет/|диета; координат, кассет, террас, цитат*); бұл жайт — ауызша тіл үшін норма. Ал сөздердің айтылу нормасы мен жазылу нормасы араларында елеулі айырмашылықтар бар екендігі, олардың әрдайым бірімен-бірі дәл келе бермейтіндігі белгілі (2-қосымша).

2-қосымша

Соңы -а дыбысына аяқталатын сөздердің жазылуы мен айтылуы

Жазылуы	Айтылуы
анкета	анкета//анкет
анкеталық	анкеталық//анкеттік
аптека	аптека//аптек//эптек
арена	арена
аренда	аренда
арматура	арматура//арматур
арматурашы	арматурашы//арматуршы
база (ауыл шар. тер- мині)	баз
банды	банды
банка	банкі
газет (газета емес)	газет
гитара	гитара//гитар
гитарашы	гитарашы//гитаршы
грамота	грамота
диета; бірақ: диетасхана	диета//диет
контор	контор
контрабанда	контрабанды
координата	координат
котлет	котлет
лампа	лампы
майкә	майкі
мандола	мандол
мандолина	мандолина
манжет	манжет
марка	маркі

1	2
минут	минут
мода	мода
награда, бірақ: наград- тау	наград, наградау
плацкарт	плацкарт
планета	планета
секунд	секунд
сигара	сигар
сигарета	сигарет
терраса	террас
фаза	фаза
фанера, бірақ: фанерлеу	фанер, фанерлеу
фара	фар
форма	форма
цитата	цитат
цифр	цифр

§ 3. Орыс тілінен енген сөздерге қосымшалар жалғану ерекшеліктері. Қазақ орфографиясының негізгі принциптері бойынша қосымшалар сөзге буын үндестігі заңдылығымен жалғанатыны мәлім. Қазақ тілінің төл сөздерінде бұл заңдылық мейлінше сақталады (мысалы, *оқушылар, оқушы-лар-ға, мұғалім-ге, мұғалім-нің, кітап-қа, кітап-тың* т. б.); араб-парсы тілінен енген сөздердің қазақ тілі қосымшаларымен түрленуі де осы заңдылыққа бағынады, бірлі-жарым өзгешеліктер араб-парсылық сөз-жұрнақтардың жазылуында ғана кездеседі (*әсем-паз, өнер-паз, әуес-қой* т. б.).

«Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерінде» көрсетілген орыс тілі сөздерінің қазақ тілі қосымшаларымен түрленуі туралы қағидаларды былайша топтауға болады:

1. Орыс тілінен енген түбір сөздерге қосымшалар қазақ тілінің төл сөздерімен бірдей дәрежеде жалғанады, яғни соңғы буынындағы дауысты дыбыстың әуеніне қарай, буын үндестігі бойынша, я жуан, я жіңішке болып жазылады: *пионер-лер, институт-тар, самолет-тер, пленум-да, Кремль-де, секретарь-ға, секретар-ы, бюллетень-дер* т. б.

2. **б, в, г, д** әріптеріне біткен орыс тілінен енген сөздер айтылуда қатаң **п, ф, к, т** дыбыстарына айналатындықтан, бұндай сөздердің қосымшалармен түрленуі «сөздің соңғы дыбысы қатаң болса, дауыссыздан басталатын қосымшаның басқы дыбысы да қатаң . . . болып жалғанады» деген қағидаға негізделеді: *клуб-қа, парад-тан, архив-тен, коллектив-тен, археолог-тер.*

3. Қосарлы дауыссыздарға аяқталған сөздерге қосымша жалғаудың мынадай ерекшеліктері бар:

а) қосарлы **рк, нк, кс, кт** дыбыстар тіркесіне қосымшалар жіңішке жалғанады: *парк-ке, банк-і-ге, бокс-ке, пункт-ке.*

ә) **нд, мп, кт, нг, мб, ск, фт** дыбыстар тіркесіне біткен сөздерге қазақ тілі қосымшалары жалғанғанда, қысаң **ы, і** дыбыстары дәнекерлік қызмет атқарады: *фонд-ы-ға, фонд-ы-сы, штамп-ы-лау, штамп-ы-сы, проспект-і-ге, проспект-і-сі, ринг-і-ге, ринг-і-сі, ромб-ы-ға, ромб-ы-сы, киоск-і-ге, киоск-і-сі, шрифт-і-ге, шрифт-і-сі;*

б) **сс, лл, тт, кк** тәрізді қосар дауыссыз дыбыстарға аяқталатын жалпы есімдерде дыбыстардың бірі түсіріліп жазылады: *прогресс — прогрес-шіл, класс — клас-қа, металл — металдың;* ал жалқы есімдерде қосарлы дыбыстар сақталады: *Донбасс — Донбасс-қа;* бірақ дәл сол дыбыстан басталатын қосымша жалғанғанда, олардың бірі түсіріледі: *Донбас-сыз (Донбасссыз емес).*

в) **ст, сть, зд** сияқты дыбыстар тізбегімен аяқталатын сөздерге қосымша жалғанғанда, соңғы дыбыстар түсіріліп жазылады: *текст — текс-ке, ведомость — ведомос-қа, поезд — поез-бен т. б.*

г) **-ль** әріптеріне біткен бір буынды сөздерге қосымша бірыңғай жіңішке түрде жалғанады: *роль-ге, рольдің, руль-ге, руль-дің.*

Сонымен қатар, орыс тілінен енген сөздерге қосымша жалғаудың «Негізгі ережелерде» көрсетілмеген, бірақ жазу практикасында ескерілуге тиісті тағы да бірнеше ерекшеліктері бар:

1) **к, қ, п** дауыссыз дыбыстарына аяқталатын қазақ тілі сөздері дауысты дыбыстан басталатын қосымшалармен түрленгенде, бұл дауыссыздардың ұяндап, **ғ, г, б** дыбыстарына айналатындығы мәлім. **К** дыбысына бітетін орыс тілі сөздері де қазақ тілі қосымшаларын қабылдағанда осы заңдылыққа бағынады: *гудок — гудогы, кубок — кубогы, механик — механигі, блок — блогы, полковник — полковнигі.*

Ал соңында **п, х** дыбыстары бар сөздер де осы өзгеріске ұшырауға тиісті болғанымен, бұл заңдылыққа бағынбайды. Мысалы, *укроп — укропы, принцип — принципі, окоп — окопы, тип — типі, шуруп — шурупы, сироп — сиропы, штрих — штрихі, цех — цехы, альманах — альманахы, шах — шахы.* Мұндай ерекшелік басқа да

бірлі-жарым сөздерде кездеседі. Мысалы, *айтуға хақы бар* дегендегі *хақ* сөзінің соңындағы *қ* дыбысы айтылуда да, жазылуда да *ғ* болып ұяндамайды.

Негізгі ережелерде *-ль* әріптеріне аяқталатын бір буынды сөздердің жіңішке қосымшалармен түрленетіндігі аталған. Ал нақ осындай әріптерге бітетін көп буынды сөздерге қосымшалар *самолеттер, пленумда, активті* т. б. тәрізді сөздерге арналған қағида бойынша жуан не жіңішке болып, соңғы буынға үндесуіне қарай жалғанады: бір буынды сөздер — *роль, роль-ге, рол-і, ноль, ноль-ге, нол-і*; бірнеше буынды сөздер — *гастроль, гастроль-ға, гастролы, король, король-ға, корол-ы*. Жоғарыда аталғанындай жазу тәжірибесінде *гастроль, пароль, король, бандероль* типтес бірнеше сөздерге жіңішке қосымша жалғанып жазылуы жиі ұшырасады: *гастроль-ге, гастрол-і, король-ге, корол-і*. Шын мәнінде *ноль, роль, руль* және *король, гастроль, пароль* сөздерінің арасында қазақ тілі қосымшаларын қабылдауда ешбір айырмашылық болмауға тиіс; бірнеше буынды сөздердің бастапқы буындары қосымшалардың үндесуіне ықпал жасай алмайды. Сондықтан соңғы *-ль* әрпінің жіңішке айтылуына орай бұл сөздерге жіңішке буынды қосымша жалғанады; яғни *гастроль-ге, гастрол-і; пароль-ге, парол-і, король-ге, корол-і*.

Осы айтылғандарға байланысты *фестиваль, мораль, магистраль, медаль, педаль, госпиталь* тәрізді сөз соңында *-аль* дыбыстар тізбегі бар сөздерге қосымша жалғанудағы ерекшеліктер де назар аудартады. Нақты қағидаларға сүйенетін болсақ, бұл сөздерге соңғы буындағы *а* дыбысына үндесетін жуан буынды морфемадар жалғануы тиіс. Тіл қолданысында бұл ретте де бірнеше варианттар кездеседі. Бұнда екі түрлі заңдылық анық байқалады: *фестивальға, моральға, госпитальға, магистральға, моральға* болып барыс септігі формаларының үндесе, үйлесе жалғануы соңғы буындағы *а* дыбысының тікелей әсерінен болса, тәуелдік жалғауларымен түрленгенінде *фестивалы емес, фестивалі* болып, *медалы емес, медалі* болып, *магистралы емес, магистралі* болып өзгеріп кетуі (жіңішке қосымшаның жалғануы) соңғы *-ль* дыбысының жіңішке айтылуымен байланысты. Бұндай бірқатар ерекшеліктер қабылдаушы қазақ тілінің өз табиғатында да бар; *куә, куәға, куәдан*, бірақ: *куәлік*; *Күләш-тің*, бірақ: *Күләш-қа* тәрізді құбылыстар қазіргі қазақ әдеби тілі

үшін орфографиялық норма болып саналады. Сондықтан да қазақ тілінің айтылу нормаларына сәйкес қалыптасқан жазу үлгілерін норма ретінде тұрақтандыруға болады: яғни *фестиваль, фестиваль-ға, бірақ: фестивал-і, фестивалінде; мораль, мораль-ға, мораль-дық, бірақ: морал-і; медаль, медаль-ға, бірақ: медалі.*

«Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерінің» өзгертулер мен толықтырулар енгізіліп қабылданған жаңа редакциясында өзгертіліп берілген қағидалардың бірі — соңғы буындары **ог, уг** дыбыстар тіркесіне бітетін сөздерге қосымшалардың жалғануы. Қалыптасқан қағида бойынша **ог, уг** дыбыстарына аяқталатын сөздер төл сөздерге қосымша жалғану заңдылықтарымен бір ыңғайда қарастырылып, яғни соңғы буындағы дауысты дыбыстың әуеніне қарай, буын үндестігіне сәйкес жазылып келген болатын-ды: *педагог-тар, педагог-қа.* Бірақ осы тұста да жазу практикасында бірде *педагогтар*, енді бірде *педагогтер* түрінде екі түрлі жазылып, варианттылық байқалды.

Негізгі ережелерде бұндай сөздерге қосымша жалғану жеке қағидамен бөлініп берілді: «Соңғы дыбыстары **ог, уг** болып келген сөздер мен **рк, рг, нк, нг, кс, кт, ск, лк, нкт, кль, брь, бль** сияқты дауыссыздар тіркесіне біткен сөздерге қосымшалар әрдайым жіңішке түрде жалғанады: *педагог-тер, педагог-тік, геолог-тер, геолог-ке, округ-тік, парк-тен, парк-ке, парторг-тер, киоск-і-ге, факт-і-ге, полк-ке, пункт-тер, октябрь-ге, ансамбль-ге, бинокль-дер.*

Негізгі ережелерде өзгертіліп берілген бұл қағида бірнеше заңдылыққа негізделеді. **Ог, уг** дыбыстары тіркесіне аяқталатын сөздердің (*геолог, археолог, диалог, монолог, биолог, педагог, округ, анипуг* т. б.) соңғы буындары қазақ тілінде **г** дыбысының жіңішке дыбысталатындығына қарай жіңішке айтылады. Және де **о** дыбысы қазақ тілінде көп буынды сөздердің соңғы буынында кездеспейді. Қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтары үшін де сөз соңының **г** дыбысына аяқталуы — тосын жайт.

Төл сөздерде ұяң **г** дыбысының жіңішкелік сипаты, сондықтан да тек жіңішке дауысты дыбыстармен тіркесетіндігі (*көгал, гауһар* деген сөздерден басқа) орыс тілінен енген сөздердің дыбысталуына да әсерін тигізеді, яғни соңында **ог, уг** дыбыстар тізбегі бар сөздерге қосым-

ша **г** дыбысының ерекшелігіне орай жалғанады. *Округ* сөзіне жіңішке буынды қосымшаның жалғануы сөз соңындағы **г** дыбыстардың ұяң дауыссыз екендігімен қатар, көрші дыбыстардың әсеріне қарай **у** дыбысының да өзгермелі (бірде жуан, бірде жіңішке) болып отыратын табиғатына қатысты.

Ал, ак, аг, ок, ук дыбыстарына аяқталатын сөздер бұл ережеге бағынбайды. Оларға қосымша жуан түрде жалғанады, яғни *казак, бак, бурлак, анашлаг, универмаг, кубок, гудок, блок, станок, бамбук, галстук* сияқты сөздердің соңғы буындары жуан болғандықтан, олар қазақ тілі қосымшаларының жуан варианттарын қабылдайды.

Казак, бак, бурлак, гамак және *анишлаг, универмаг* сияқты сөздерге сөз соңындағы **к, г** дыбыстарының дауыс қатысына қарай бірі қатаң, бірі ұяң екендігіне қарамастан, жуан буынды қосымшалардың жалғануы (*казак-қа, бак-қа, багы, анишлаг-қа, анишлагы, универмаг-ка, универмагы*) соңғы буындағы **а** дауысты дыбысының қазақ тілінде барлық позицияда, соңғы буынға дейін сақталатындығына байланысты. Мұндай дыбыс заңдылығы соңғы дауысты дыбыстары жіңішке *секретарь, токарь, январь* және *мораль, фестиваль* тәрізді сөздердің қазақ тілі қосымшаларымен түрленуіне де әсер етеді. Бұларда да соңғы жіңішкелік белгісіне, яғни **л, р** дыбыстарының жіңішке айтылуына қарамастан, қосымшалардың жуан варианты қабылданады: *секретарь-ға, токарь-ға, токарьлық, январь-ға, январь-да, мораль-дық, фестиваль-ға, фестиваль-дық* (соңғы сөздерге дауысты дыбыстан басталатын тәуелдік жалғаулары жіңішке жалғанады). Өйткені мұнда соңғы буындағы **а** дыбысының қазақ тілі үшін универсалды позицияда болатын сипаты үлкен роль атқарады.

нк, нг, кс, ск, кл, нкт, кль, брь, бль, кт сияқты дауыссыз дыбыстардың тізбегіне аяқталатын сөздерге жіңішке қосымшалардың жалғану себебі осындай дауыссыздар легіне біткен орыс тілі сөздерінің қазақша айтылуында (естілуінде) **і** дауысты дыбысының қосылып естілуіне (айтылуына) байланысты. Яғни олар **нгі** — *митингі, нкі* — *банкі, кіс* — *бокис, нкіт* — *пункіт, кіл* — *бинокіл, бір* — *октябір, біл* — *ансамбіл, кті* — *факті* болып айтылады да, негізгі тұлғаларға жіңішке буынды қосымшалар жалғанады: *митинг-і-ге, банк-і-ге, бокс-ші, пункт-ке,*

бинокль-ге, октябрь-ге, ансамбль-ге, факт-і-ге. **і** дауысты дыбысының дәнекерлік қызметі осындай сөздердің бір тобына қосымша жалғанғанда, емледе де сақталады: *митингіден, киоскиден, банкіге, фактілер* т. б.

Орыс тілінен енген **-нд** дыбыстарына бітетін сөздерге де қазақ тілі қосымшалары екі ыңғайда жалғанады: бір тобы **ы** дәнекері арқылы: *фонд, фонды-ға, фонд-ы-сы, раунд, раунд-ы-ға, раунд-ы-сы*; ал голланд, исланд, таиланд, секунд сөздеріне қосымша тікелей жалғанады: *голланд-қа, голланды; секунд-қа, секунд-ы*. Соңғы қатарға жататын сөздер саны көп емес, олардың дәнекер дыбыстарсыз қосымшалармен түрленуі сөздіктерде, оқу құралдарында, ғылыми әдебиеттерде тұрақталып орнықты.

3. Жіңішкелік белгісіне аяқталатын көп буынды түбір сөздердің вариант қосымшаларды қабылдауы күрделі терминдердің құрамындағы анықтауыштардың жазылуында да байқалады. Қазіргі жазу практикасында орыс тіліндегі *документальный, экспериментальный, профессиональный, дифференциальный* сын есімдері қазақ тіліне аударылғанында, бірнеше орфограммада беріліп, жүр: *документті — документалды — документальді; экспериментті — эксперименталды, — экспериментальді; профессионалды — профессионал* т. б.

Орыс тіліндегі **-альн, -льн** қосымшалары арқылы жасалған термин сөздердің қазақ тілі қосымшаларымен түрленуіндегі варианттылық терминологиялық сөздіктерде де кездеседі. «Математика-физика терминдерінің сөздігінде» (Алматы, 1959) **-альн, -льн** қосымшалы термин сөздер төмендегіше берілген: *дифференциальный — дифференциалдық* теңдеулер системасы, *дифференциал* лампа, *дифференциаль* шағылысу; *ортогональный — ортогональді* регрессия, үштік *ортогональды* система; *фундаментальный — фундаменталь* система, *фундаментальды*, группа, *фундамент* анықтауыш; *потенциальный — потенциалдық* қисық сызық, *потенциалдық* энергия және т. б.

Жалпы, **-ист, -изм, -щик, -чик, -ер, -щина, -тура, -ант, -ив** қосымшалары арқылы жасалған термин сөздердің ұлт тілдеріне қабылдануында мынадай заңдылықтар бар. Көпшілік жағдайда бұл қосымшалар арқылы жасалған сөздер аффикстерімен бірге қабылданады, ал егер түбір сөздің өзі қабылдаушы тілде жеке тұрып та қолданыла алатын болса, онда орыс тіліндегі орыс тілі

Орыс тілінен енген сөздерге қазақ тілі қосымшаларының жалғануы

1	2	3	4	5
б, в, д дыбыстарына аяқталатын сөздер	к, п, х дыбыстарына аяқталатын сөздер	қосарлы дауыссыздарға аяқталатын сөздер	рк, нк, ск, кс, нт, кт, мб, фт, мп дыбыстар тізбегіне аяқталатын сөздер	ст, вт дыбыстар тізбегіне аяқталатын сөздер
клуб, клуб-қа, клуб-ы штаб, штаб-қа, штаб-ы архив, архив-ке, архив-і завод, завод-қа, завод-ды	блок, блогы механик, механигі полковник, полковнигі принцип, принципі тип, типі телескоп, телескопы альманах, альманахы шах, шахы штрих, штрихі	металл, металды, металмен класс, класка, клас-ы грамм, грам-ға, грам-мен ватт, ват-тың, ват-қа	парк, парк-ке, парк-і танк, танк-ке, танк-і киоск, киоск-іге, киоск-і-сі бокс, бокс-ке, бокс-і винт, винт-ке, винт-і пункт, пункт-ке, пункт-і антракт, антракт-іге, антракт-і-сі проспект, проспекті-ге, проспекті-сі ромб, ромб-ы-ға, ромб-ы-сы шрифт, шрифт-іге, шрифт-і-сі штамп, штамп-ы-ға, штамп-ы-сы	текст, текс-ке текс-і бюст, бюс-ке, бюс-і альпинист, альпинис-ке, альпинис-і космонавт, космонав-қа, космонав-ы терапент, терапев-ке, терапев-і

6	7	8	9	10
нд, зд, рд, нг, дж дыбыстары тізбегі-не аяқталатын сөздер	-ость, -арь, -ерь дыбыстарына біткен сөздер	-оид дыбыстарына біткен сөздер	-ер дыбыстарына біткен сөздер	-ий дыбыстарына біткен сөздер
<p>фонд, фонд-ы-ға, фонд-ы-сы стенд, стенд-і-ге, стенд-і-сі</p> <p>бірақ:</p> <p>голланд, голланд-қа, голландтар исланд, исланд-қа, исландтар таиланд, таиланд-қа, таиландтар поезд, поезд-ға, поез-ы митинг, митинг-і-ге, митинг-і-сі лорд, лорд-қа, лорд-ы колледж, колледж-ге, колледж-і коттедж, коттедж-ге, коттедж-і</p>	<p>ведомость, ведомоска, ведомос-ы</p> <p>секретарь, секретарь-ға, секретарь-ы календарь, календарь-ға, календарь-ы</p>	<p>гиперболоид, гиперболоид-ке, гиперболоид-і</p> <p>целлулоид, целлулоид-ке, целлулоид-і металлоид, металлоид-ке, металлоид-і</p>	<p>дирижер, дирижер-ге, дирижер-і</p> <p>модельер, модельер-ге, модельер-і шофер, шофер-ге, шофер-і шахтер, шахтер-ге, шахтер-і</p> <p>репортер, репортер-ге, репортер-і</p>	<p>санаторий, санаторий-ге, санаторий-і лекторий,</p> <p>лекторий-ге, лекторий-і сценарий, сценарий-ге, сценарий-і</p>

11	12	13	14
<p>-аль дыбыстарына аяқталатын сөздер</p> <p>медаль, медаль-ға, бірақ: медал-і мораль, мораль-ға, бірақ: морал-і фестиваль, фести- валь-ға, бірақ: фестивал-і февраль, февраль-ға, бірақ, феврал-і</p>	<p>-оль дыбыстарына аяқталатын сөздер</p> <p>гастроль, гастроль-ге, гастрол-і пароль, парольге, парол-і король, король-ге, корол-і</p>	<p>-уль дыбыстарына аяқталатын сөздер</p> <p>модуль, модуль-ге, модул-і циркунь, циркунь-ге, циркул-і патруль, патруль-ге, патрул-і</p>	<p>-ель дыбыстарына аяқталатын сөздер</p> <p>акварель, акварель-ге, акварел-і артель, артель-ге, артел-і гантель, гантель-ге, гантел-і</p>

сөз тудырушы қосымшалары ұлт тілдеріндегі (-чи/-чі, -шы/-ші, -лык/-лік т. б.) эквиваленттерімен беріледі²¹. Және де -ист, -изм, -ер, -щина, -вед, -ив, -ант арқылы жасалған сөздердің беретін терминдік мағынасына нұқсан келмейтін жағдайда ғана бұл қосымшалар ұлт тілдеріндегі тиісті формаларымен ауыстырылады. Мысалы, коммунист, турист, материалист, машинист, фигурист және тракторист — тракторшы, штангист — штангашы, репортер, монтер, модельер, шахтер және комбайнер — ком-

4-қосымша

Бір буынды сөздерге қазақ тілі қосымшаларының жалғануы

1	2
<p>акр, акр-ға, акр-ы акт, акт-і-ге, акт-і-сі альт, алыт-қа, алыт-ы бант, бант-қа, бант-ы бинт, бинт-ке, бинт-і бюст, бюс-ке, бюс-і вальс, вальс-ке, вальс-і верфь, верфь-ке, верф-і винт, винт-ке, винт-і вист, вис-ке, вис-і вуаль, вуальға, вуал-і гимн, гимн-ге, гимн-і гонг, гонг-і-ге, гонг-і-сі диск, диск-і-ге, диск-і-сі жест, жес-ке, жес-і князь, князь-ға, княз-ы лорд, лорд-қа, лорд-ы матч, матч-қа, матч-ы нерв, нерв-ке, нерв-і пост, пос-қа, пос-ы ткань, ткань-ге, ткан-і тост, тос-қа, тос-ы факт, факт-і-ге, факт-і-сі ферзь, ферзі-ге, ферз-і-сі фильм, фильм-ге, фильм-і</p>	<p>фунт, фунт-қа, фунт-ы шарф, шарф-қа, шарф-ы шарж, шарж-ға, шарж-ы шах, шах-қа, шах-ы цех, цех-қа, цех-ы</p>

байншы, боксер — боксші, спортсмен — спортшы, рекордсмен — рекордшы және конгрессмен, бизнесмен; прогрессивный — прогресшіл, флективный — флексиялық; экспрессивный — экспрессиялық т. б. Осы заңдылықтар ізімен жазуда әр түрліліктер мен жарыспалылықты болдырмас үшін -альн, -льн дыбыстарына аяқталатын сөздердің де емлесін екі ыңғайда топтастыруға болады:

²¹ Баскаков Н. А. Көрсетілген еңбек, 63-б.

документті — документальды — документальді варианттарының алғашқысы — әдеби норма; экспериментті — эксперименталды — экспериментальды қатарларының біріншісі — әдеби доминант сөз және т. б.; өйткені бұл лексикалық единицалардың түбірлері жеке қолданылып, қазақ тілінің сөз тудырушы, сөз түрлендіруші морфемаларымен өзгере алады. Ал дифференциалды, профессионалды, натуралды, коммуналды, универсалды тәрізді сын есімдердің түбірлері де (дифференциал, универсал, натурал, коммунал) қолданылатындықтан, сөз соңында жіңішкелік белгісі жазылмайды; яғни дифференциальды емес, дифференциалды; натуральды емес, натуралды; коммунальды емес, коммуналды және т. б.

§ 4. Қысқарған сөздердің жазылуы. Күрделі атауларды ықшамдап қысқартып қолдану — тіл дамуындағы жаңа құбылыстардың бірі. Бірқатар зерттеулерде қысқарған сөздердің тілдің қазіргі қоғамдық-әлеуметтік қызметіндегі аса сайлы, қажетті элементтер екендігі дәлелденіледі²². Шындығында да коммуникативтік актіде сөздерді қысқартып қолдану амалының тиімді тұстары бар; негізінен ғылыми стильде, ресми-публицистикалық материалдарда, газет-журналдар және радио-телевизия тілдерінде қолданылатын қысқарған сөздер айтар ойды нақты, тұжырымды етіп беруге, сонымен бірге орын, уақыт үнемдеуге де әсер етеді. Мысалы, «Қазақ Совет Энциклопедиясының» 1-томын жасауда күрделі атауларды қысқартып жазудың көмегі арқылы 300 000 таңбадай орын үнемделіп, соның нәтижесінде том жаңа, үстеме мағлұматтармен байытылған; ал «Социалистік Қазақстан» газетінің бір нөмірінде 9 000 таңбадай орын үнемделген, бұл өзге материалдардың жариялануына мүмкіндік туғызған²³.

Қазақ тілінде күрделі атаулар төрт түрлі жолмен қысқаратындығы мәлім²⁴. Жеке сөз, дара лексикалық единица болғандықтан, қысқарған сөздердің жазылуы, олардың қосымшалармен түрленуі белгілі бір қағидаларға сүйенілуге тиіс. Қазіргі қазақ жазуында бұл жайт

²² Алексеев Д. И. Аббревиатуры как новый тип слов // Развитие словообразования современного русского языка. М., 1966; Словарь сокращений русского языка / Под руководством Д. И. Алексеева. М., 1963.

²³ Жексенбаев Т. Қысқарған сөздер және олардың орфографиясы мен орфоэпиясы // Өрелі өнер. Алматы, 1976. 63—64-б.

²⁴ Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1974. 130-б.

нақтыланып, қалыптасып бір арнаға түсті: күрделі атаулардың бастапқы дыбыстарынан қысқарған сөздер бас әріппен, бірге жазылады (мысалы, *КПСС, ВЛКСМ, ЭВМ*); күрделі атаулардың құрамындағы сөздердің бірінші буындарының (және күрделі атаудың екінші сөзі толық алынған жағдайда да) ықшамдалуынан жасалған қысқарған сөздер біркелкі, кіші әріптермен бірге жазылады (мысалы, *совхоз, пединститут, интербригада*); оларға қазақ тілінің қосымшалары соңғы буынға үндесе жалғанады.

Қазіргі жазу тәжірибесінде әріптік аббревиатуралардың қазақ тілі қосымшаларымен өзгеруінде орфографиялық ағаттықтар байқалады. «Негізгі ережелерде» сөздердің басқы дыбыстарынан алынған қысқарған сөздерге қосымшалар соңғы дыбыстың айтылу әуеніне қарай жалғанып, дефис арқылы жазылатындығы көрсетілген, бұл — қысқарған сөздердің айтылу, оқылу, жазылу заңдылықтары толық ескеріле отырып жасалған қағида. Бірақ жазба тіл үлгілерінде *ҚазТАГ-тың — ҚазТАГ-тің; ГДР-дегі — ГДР-дағы; Қырғыз ССР-інің — Қырғыз ССР-ының* т. б. тәрізді әр түрлі орфограммалар беріліп жүр. Бұл жағдай негізінен қысқарған сөздердің айтылу ерекшеліктерін ескермеуден туады.

Әріптік қысқарған сөздердің екі түрі бар: бірі — әріп-

5-қосымша

Қысқарған сөздерге қазақ тілі қосымшаларының жалғану үлгісі

АЗТМ, -нің, -ге
АДК, -ның, -ға
АКЭЛ, -дің, -ге

АҚШ, -тың, -қа
АПН, -нің, -ге
БКП, -нің, -ге
ВАСХНИЛ, -дің, -ге

ВЛКСМ, -нің, -ге

ВЦСПС, -тің, -ке

ГДР, -дің, -ге
КПСС, -тің, -ке
ООН, -ның, -ға
СССР, -дің, -ге

ФИФА, -ның, -ға

Алматы ауыр машина жасау заводы
Алматы үй құрылысы комбинаты
Еңбекші халықтың прогресшіл партиясы
(Кипр)
Америка Құрама Штаттары
Жаңалық баспасөз агенттігі
Болгар Коммунистік партиясы
В. И. Ленин атындағы Бүкілодақтық
ауыл шаруашылық ғылым академиясы
Бүкілодақтық Лениншіл Коммунистік
Жастар Одағы
Кәсіподақтардың Бүкілодақтық
Орталық Советі
Герман Демократиялық Республикасы
Совет Одағы Коммунистік партиясы
Біріккен Ұлттар Ұйымы
Советтік Социалистік Республикалар
Одағы
Халықаралық Футбол Федерациясы

тердің аттары бойынша оқылатын аббревиатуралар, мысалы: *СССР*, айтылуы — *эс-эс-эс-эр*; *БҚП*, айтылуы — *бе-ка-пе*; *ЭВМ*, айтылуы — *Э-ве-эм* т. б.; екіншісі — әріптердің дыбысталуы бойынша оқылатын қысқарған сөздер, мысалы, *ТАСС*, айтылуы — *тасс*; *ГРЭС*, айтылуы — *грэс* т. б.

Әріптік аббревиатуралар қазақ тілі қосымшаларымен түрленгенде, осы ерекшеліктер ескерілуге тиіс. Яғни әріптердің аттары бойынша оқылатын қысқарған сөздерге қосымша соңғы әріптің аты бойынша жалғанады, мысалы, *СССР*-дің, өйткені айтылуы — *эс-эс-эс-эр-дің*; *ЭВМ*-ге, өйткені айтылуы — *э-ве-эм-ге*; *ГДР*-ге, өйткені айтылуы — *ге-дэ-эр-ге*. Ал әріптердің дыбысталуы бойынша оқылатын қысқарған сөздерге қосымша жуан, не жіңішке болып, құрамындағы дауысты дыбысқа үндесе жалғанады: *ТАСС-тың*, *СМУ-ға*, *СЭВ-ке*, *БАМ-ға*, *ВАСХНИЛ-ге*, *МАГАТЭ-ге* (5-қосымша).

Қысқарған сөздердің орыс тілінен өнімді түрде енуі төл қысқарған сөздердің жасалуына да әсер етті. «*Ауатком*», «*аунартком*» тәрізді сіңісті атаулармен бірге жазу дәстүрінде *ТТТ* (түрлі-түсті телевизия) *мультжинақ* (мультфильмдер жинағы) т. б. жаңа үлгілер де қолданылып жүр. Ал аударма әдісімен жасалған *СОКП*, *БЛКЖО*, *СОТА* (*КПСС*, *ВЛКСМ*, *ТАСС* аббревиатураларының қазақша толық атауларынан қысқартылған) тәрізді үлгілер тілдің қоғамдық-әлеуметтік міндеттеріне сай бола алмады, өйткені аббревиатуралар — интернационалдық, ресми сипаттағы сөздер, сондықтан да олар барлық тілде мүмкіндігінше бірдей таңбалануға тиісті. Бұл тілдік, сондай-ақ информациялық қарым-қатынасты жеңілдетеді.

2. Араб-парсы тілдерінен енген сөздердің орфографиясы

Қазіргі қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамында шығыс халықтары тілдерінен ауысқан болып есептелетін (араб және иран тілдерінен енген және түркі, монғол тілдеріне ортақ сөздер²⁵) бір топ қабат бар. Бұл топтағы сөздер ішінде қазақ тіл білімінде әсіресе араб-парсы

²⁵ Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі: Лексика, фонетика. Алматы, 1975. 96-б.

тілдерінен енген сөздер көбірек зерттеліп келеді; соңғы жылдардың өзінде бірнеше түсіндірме сөздіктер²⁶ және ғылыми еңбек²⁷ жарық көрді.

Басқа түркі тілдерімен салыстыра қарағанда, қазақ тілінің сөздік құрамында араб-парсы элементтері онша көп емес. Зерттеуші Л. З. Рүстемов қазіргі қазақ әдеби тілінде әдеби нормаға түсіп қалыптасқан және активті қолданылатын араб-парсы сөздерінің саны небәрі 15 процентке жуық екенін айтады²⁸.

Түркі тілдеріне араб-парсы тілдерінің мейлінше ықпал еткен кезеңі — өткен ғасырлар. Ал өткен ғасырларда түркі халықтарында қарым-қатынас жасауда тілдің ауызша сөйлеу формасының ролі жоғары болғандығы белгілі. Сондықтан да түркі тілдерінің көпшілігінде араб-парсы тілдеріне тән сөздер фонетикалық та, графикалық та түрін өзгертіп, қабылдаушы тілдердің дыбыстық-фонетикалық заңдылықтарына бейімделіп қалыптасқан. Бұл сипат қазақ тіліне де тән; көне жазба ескерткіштерде, қисса-дастандарда, өзге де жазба тіл нұсқаларында кездесетін араб-парсы сөздерінің өзі «қазақ тіліне онша сіңісе қоймағанымен»²⁹, түпнұсқа қалпын, араб-парсылық графикасын толық дәрежеде сақтамай, қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкес, айтылу-естілу ерекшеліктеріне қарай қалыптасқан.

Түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының да араб-парсы елдерімен тікелей немесе жанама қоғамдық-мәдени байланыстары өткен кезеңдерде ғана болып, қазір тоқталғандықтан, сөз ауысу процесі де бәсеңдеп, саябырлады.

Ал қазақ әдеби тілінің сөздік құрамындағы байырғы араб-парсылық сөздер — тілдің қарым-қатынас жасау қызметіндегі аса активті элементтердің бірі. Әсіресе оқу-ағарту, білім, мәдениет салаларына қатысты терминдік атаулардың жасалуында немесе төл сөздердің айрықша стильдік реңкті синонимдік қатары болып жұмсалуда да бұл қабаттың мүмкіншілігі мол. Араб-парсы тілдерінен ауысқан сөздердің қазақ тілінде әр түрлі дыбысталуы

²⁶ Оңдасынов Н. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы, 1969; Сонікі. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы, 1974; Бекмұхамедов Е. Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. Алматы, 1977.

²⁷ Рүстемов Л. З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. Алматы, 1982.

²⁸ Сонда. 21-б.

²⁹ Сонда. 155-б.

нәтижесінде пайда болған вариант қатарлардың кейбір үлгілері семантикалық дифференциациялану процесіне ұшырап, жеке-жеке ұғымдардың, түсініктердің, қоғамдық-саяси атаулардың баламасы ретінде қалыптасып орнықты, мысалы, *өкімет* (власть) — *үкімет* (правительство), *өкіл* (представитель) — *уәкіл* (уполномоченный), *ілім* (учение) — *ғылым* (наука), *қазір* — *әзір*, *хал* — *әл*, *ауа* — *әуе* т. б. Осы ізбен *уәде* — *уағда* (алғашқысы бейтарап мағынада, ал екінші сыңары *уағдаластық*, *уағдаласу* сияқты қоғамдық-саяси мәндегі терминдердің жасалуына негіз болып отыр), *мәлімет* — *мағлұмат*, *оқиға* — *уақиға* варианттары да дара мағыналармен сараланып келеді. Сондай-ақ араб-парсы тілдеріндегі бір сөздің жекеше-көпше тұлғаларының қазақ тіліндегі қатар қолданыстарының бір тобы әр түрлі мағыналармен ажыратылса (мысалы, *хал* — *ахуал* (қоғамдық-саяси термин), *хабар* — *ақпар*, *ғалым* — *ғұлама*, *лұғат* — *ұлағат*, *тарап* — *атырап*, *рай* — *арай*), енді бір тобы төл сөздермен синонимдік қатар түзеп, сөз байлығын толықтыруға қатысады; мысалы, *ишара*, *ишарат*, *нышан*, *нышана* т. б. Араб-парсылық *-нама*, *-паз*, *-хана* сөз-жұрнақтары қазақ тілінде жаңа сөз, термин жасау процесіне өнімді араласады.

Ауызекі сөйлеу тілі арқылы енгендіктен, араб-парсы сөздері графикалық та, дыбыстық түрлерін өзгертіп, ауызекі тілде айтылуы бойынша жазылады. Жалпы, қазақ тіліндегі бұл қабатқа топтастырылатын сөздер емлесінде басқа түркі тілдерімен салыстыра қарағанда, қиындықтар мен ала-құлалықтар жоқ³⁰.

Дегенмен, қазіргі жазу практикасында бірнеше түрде жазылып жүрген фонетикалық варианттардың негізгі дені араб-парсы тілдерінен ауысқан сөздер екенін көруге болады. Арнайы сөздік-құралдардың өзінде де екі не үш түрлі жазылған сөздер саны едәуір (мысалы, «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері» атты кітапта фонетикалық варианттар 130-дан асады, ал «Парсыша-қазақша түсіндірме сөздікте» олардың саны — шамамен 75-ке жуық).

Мейлінше дамыған, әдеби нормалары айқындалған, орфографиясы кемелденген тілдің өзінде де варианттылық құбылысы кездеспей қоймайтындығы белгілі. Варианттылық — жеке бір тілдің тарихына және оның даму

³⁰ Сыздыкова Р. Г. Вопросы развития казахского правописания // Вопросы казахской филологии. Алма-Ата, 1964. С. 89.

ерекшеліктеріне байланысты құбылыс, сондықтан оларды нормалауда, реттеуде осы жайт ескеріледі.

Жарыспалылық, әсіресе фонетикалық варианттар — тілдің әдеби нормасына, орныққан, қалыпты емлесіне нұқсан келтіретін, кедергі тудыратын фактілердің бірі. Бұл құбылысты реттеуде статистикалық әдіс ұсынылып жүр, бұл әріптің *балуан* — *палуан* тәрізді дыбыстық варианттармен бірге, лексикалық, морфологиялық дублет қатарларды саралауда үлкен көмегі бар. Жазба тілде қолданылу жиілігі жоғары варианттарды есепке алу арқылы, сонымен қатар, белгілі бір стильдік реңкі байқалатын, сондықтан да әдеби тіл кәдесіне асатын сөздерді де айқын ажыратуға мүмкіндік туады. Тіл тәжірибесінде жиірек жұмсалып жүрген сыңарларын тіркеп, ескерудің нәтижесінде, мәселен, «Қазақ тілі орфографиялық сөздігінің» алғашқы басылымында (1963) берілген түп төркіні араб-парсылық дублет сөздердің емлесі сөздіктің кейінгі басылымында (1978) бірқатар түзетілді: алғашқы басылымда *гіл*, *ғадалат*, *ғадет* түрінде жазылған сөздер кейінгі басылымда *кіл*, *әділет*, *әдет* (*ғадет* емес) болып жазылып, дұрыс ұсынылған. Егер фонетикалық варианттардың бір сыңарын қолданыс жиілігіне қарай нормаға айналдыру мүмкін болса, онда аталған сөздіктің екінші басылымында норма ретінде берілген *ажуа*, *аумесер*, *әзәзіл*, *бәдеуи*, *жадыгөй* сияқты араб-парсы сөздерінің қазіргі жазба тіл үлгілерінде *әжуа*, *әумесер*, *әзәзіл*, *бәдауи*, *жәдігөй* сияқты варианттарының жиі қолданылатыны да ескерілуге тиіс.

Жазу практикасында және арнаулы нормативті құралдарда әлі де болса қатар жұмсалып жүрген сөздер бар. Олардың ішінде *абжад* — *әбжад*, *парапар* — *барабар*, *батсайы* — *патсайы*, *пейіш* — *бейіш*, *бейсауат* — *бейсеубет* — *бейсауыт* (және *бей* — префиксі арқылы жасалған өзге де элементтер), *зәрезап* — *заразап* — *зәрезен*, *жады* — *жәді*, *дихан* — *диқан*, *сұхбат* — *сұқбат*, *пайым* — *байым*, *қадім* — *қадым*, *кібісе* — *кәбиса*, *қазірет* — *әзірет*, *қасірет* — *қасырет*, *тақсірет* — *тақсырет*, *қаріп* — *кәріп* — *қарып* — *ғаріп*, *нәсіп* — *несіп*, *фәни* — *пәни*, *кәусар* — *кәусер* тәрізді варианттар легінің алдыңғы сыңарларының жұмсалу жиілігі жоғары екендігі байқалады. Ал *мақсат* — *мақсұт*, *заман* — *замана*, *дәрі* — *дару* қатарлары стильдік өрістерге қарай (бірі — бейтарап стильде, екіншісі — көтеріңкі стильде) топтасып, сара-

ланса, қадам — адым, ынсап — нысап, разы — ырза — риза, ризық — ырзық — рызық, лағынет — нәлет, зирек — зерек параллельдері синонимдік қатарлар құрап, тең дәрежеде қолданылып келеді.

Қазақ тіліндегі араб-парсы тілдерінен енген сөздердің емлесін қалыптастыру, әдеби тілге қажетті, ұтымды сыңарларын талғау немесе мағыналық айырыммен, белгілі бір стильдік бояумен жұмсалуға икемділерін саралау ұзақ мерзімді және мұқияттылықты талап етеді.

Қазақ тіліндегі негізгі төркіні араб-парсылық сөздерді жинақтап көрсететін жоғарыда аталған сөздіктерде вариант сөздерді нормаландыру принципі көзделмейді. Соның нәтижесінде, мысалы, «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері» сөздігінде екі сыңары да әдеби норма ретінде танылатын фонетикалық варианттармен қатар (*тозақ — дозақ, балуан — палуан*), әдеби тілде толық орныққан сөздің бейәдеби екінші сыңары (олар көбінесе жергілікті жерде немесе ауызекі сөйлеу тілінде жұмсалады) да берілген. Мысалы, *айла — ила, ақық — ахық, араб — ғараб, еш — һеш, нөкер — нөггер, раушан — рәушан, рақым — рахим, тайпа — тайфа, жақұт — якут, ізет — іззет, суре — суре, қасірет — ғасірет, ділда — ділдә, әділет — ғадалат — ғаділет, пенде — бенде — бәнде, әмісе — һәмиша* т. б. Бұл қатарлардың соңғы сыңары қазіргі әдеби тіл қолданысында жоқ екендігі, ал алдыңғы сыңарларының тұрақты әдеби норма екендігі ешбір дау туғызбайды.

«Парсыша-қазақша сөздікте» де осындай жайттар бар. Бұнда *батсайы — патсайы, аждаһа — айдаһар, апырай — япырай* тәрізді екі сыңары да тұрақталған жарыспалы сөздер дұрыс көрсетіле отырып, орфографиясы жағынан сұрыпталған, жазылуы толық орныққан дублеттердің бейәдеби түрі де беріледі: *патша, — патса, парша барша* (мата), *пұшайман — пышайман, палау — балау, болат — полат, пешене — пышана — бешене, бесін — песін, дұшпан — дұсман, биқасап — биқасам, дегдар — текдар, қожжа — хожа, талшын — даршын* т. б. Бұл параллельдердің екіншілері жырлар мен эпостарда, өткен дәуірлердегі жазба тіл нұсқаларында кездеседі, кейбірі диалектизм ретінде қазір де қолданылуы мүмкін. Бұндай жағдайда арнаулы сөздіктерде жарыспалы элементтердің стильдік белгілермен ажыратылып көрсетілуі орынды.

Қазақ тіліндегі фонетикалық дублеттердің жасалу себептері шығыс тілдерінен ауысқан сөздердің ауызекі тіл арқылы енгендігімен байланысты. Қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне тән емес араб-парсылық ج (дж), o (ha) ف (ф), ء (хамза), ح (х), ع (эйн) дыбыстарының қазақша айтылуда өзгеруі және қабылдаушы тілдің төл дыбыстарымен берілуі — заңды құбылыс. Араб-парсы тілінде фонемалық ролі күшті дауысты дыбыстардың (қысқа және созылыңқы дауыстылар) ерекшеліктері де қазақ тіліне енген сөздердің бірнеше вариантта айтылуын туғызды.

Ауызекі сөйлеу тілі арқылы еніп, бірнеше тұлғада айтылып және жазылып жүрген варианттардың жасалу себептерін былайша топтауға болады:

1. Араб-парсылық дыбыстар қазақ тілінің айтылу заңдарына қарай бейімделгенінде, төл тілдегі сол дыбыстарға жуық бірнеше фонемалармен алмасады, олардың ішінде әсіресе б — п, қ — х дыбыстарының алмасуы арқылы пайда болған варианттар жиі кездеседі.

«Қазақ және қырғыз тілдерінде п дыбысынан басталатын сөздер өте аз, — деп көрсетеді Н. К. Дмитриев, — олар негізінен шет тілдерден енген және дыбыстық еліктеуден пайда болған сөздер. Сондықтан осы топқа түркі тілдерінің көпшілігіне тән емес ف (фа) дыбысынан басталатын араб-парсылық сөздер де енеді»³¹. Бұған *пешене, пітір, пияз, пейіл, пейіш, пенде, пақыр, пәтуа, пұл* және басқа да әдеби лексикалық единицалардың б дыбысынан басталатын, жергілікті тіл ерекшеліктерінде және ауызекі сөйлеу тілінде қолданылатын жарыспалы тұлғалары, сондай-ақ екі сыңары да әдеби нормаға айналған *балуан — палуан, парпар — барабар, патсайы — батсайы* сөздері дәлел бола алады.

Араб-парсылық ح (ха) дыбысының қазақ тілінде өзгеріске ұшырауынан жасалған фонетикалық варианттардың бір тобы (*диқан — дихан, рақмет — рахмет, әрекет — қарекет, сұқбат — сұхбат, әкім — хакім*) жазуда әлі де болса нормалана қойған жоқ.

ح (ха) дыбысының орыс тіліндегі х дыбысынан айырмасы бар және бұған сәйкес келетін дыбыс қазақ тілін-

³¹ Дмитриев Н. К. Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков: Фонетика. М., 1955. Т. I. С. 270.

де жоқ. Сондықтан да бұл дыбыс тіл арты спиранты қ дауыссызы арқылы беріледі³². *Қате, құлық, қана, қызмет, қасиет, қаржы, құпия, қасірет, қаражат* тәрізді сөздер осылай жасалған. Бұл сөздердің қазіргі қазақ емлесінде *х* дыбысымен жазылған түрлері кездеспейді. Ал *х* дыбысы *хат, хабар, хал* (осы түбірден *ахуал*) сияқты сөздер мен бірқатар кісі аттарында сақталады. Дегенмен, «...*х* әрпінің қазақ сөздерінде жазылуына ұқыпты қарау керек. Не морфологиялық, не фонетикалық принципке сай келмесе де бірсыпыра сөздерде *х* әрпі жазылып кетті... Ерекше есте болатын жағдай — кез келген сөзде *х* әрпін жазудан сақ болу керек. *Бақыт, құрмет, ақымақ, қатер* тәрізді сөздерді *бахыт, хұрмет, ахмақ, хатер* түрінде жазу — қате»³³.

2. Қазақ тілінде жоқ араб-парсылық дыбыс қазақша дыбысталуда бірде мүлдем түсіп қалады, енді бірде артикуляциялық орны жағынан ұқсас қазақ тілінде бар дыбыспен ауыстырылады. Мысалы, *ع* (әйн) — қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне жат дыбыстардың бірі. «Қазақтар бұл дыбысты сөз басында да, сөз ортасында да, сөз соңында да айтпайды, оны ретіне қарай қазақ тіліндегі басқа фонемалармен алмастырып отырады»³⁴. Осының нәтижесінде фонетикалық варианттар пайда болады: *тәлім — тағлым, мәлім — мағлұм, мәлімет — мағлұмат, тәжім — тағзым, ілім — ғылым, әлем — ғалам* немесе *лағынет — нәлет — лағнет, қадір — кәдір — қадыр, қаріп — кәріп — ғаріп* т. б.

3. *Д — т* дыбыстарының алмасуы да жарыспалы сөздердің қатарын жасайды: *балуан — палуан, дозақ-тозақ* т. б.

4. Араб-парсылық сөздің ауызекі тіл бойынша қалыптасқан сыңары мен көне жазба тіл нұсқаларында кездесетін (оларда араб-парсы сөздері түпнұсқа тілдің орфографиясына сәйкес немесе жақындатып жазылады) екінші сыңары да варианттылық құбылысын туғызады: *әзиз — ғазиз — әзіз, зәр — зәһар, үкім — хүкім, құрмет — хұрмет, әділет — ғәділет* т. б.

5. Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздерінің бірнеше тұлғаларда жұмсалыуында көрші түркі халықтарының да

³² Рүстемов Л. З. Көрсетілген еңбек. 93-б.

³³ Сыздықова Р. Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш. Алматы, 1974. 11-б.

³⁴ Рүстемов Л. З. Көрсетілген еңбек. 81—102-б.

әсері бар. Өзге түркі тілдеріне енген сөз сол тілдің дыбыстау заңдылықтарымен емлесілік қағидаларына бейімделіп барып қазақ тіліне ауысқанда, қазақ тілінде бұрыннан бар баламасымен жарыспалы түрде жұмсалады³⁵.

6. Қазіргі жазу практикасында кездесетін варианттардың бір тобы қазіргі жазба тілде емлесі толық айқындалған араб-парсы сөзін қате жазудан да пайда болады: *хикая — һикая, еш — һеш, лай — ылай, лаж — ылаж, лайық — ылайық* т. б. Бұл қатарлардың соңғылары емлесілік ағаттықтар болып табылады.

Араб-парсылық сөздердің жазылуында кездесетін ауытқушылықтардың бірі кісі аттарының емлесіне байланысты. Осыған орай «Қазақ тіл орфографиялық ережелерінің» өзгертулер мен толықтырулар енгізілген жаңа нұсқасында арнайы қағида берілді; онда «қазақтың төл сөздері мен араб-парсы тілдерінен енген сөздерден жасалған кісі аттары қатарынан екі дауыссыз дыбыстан басталмайды, олардың алдынан не ортасынан ы, і әріптерінің бірі жазылады» деп көрсетілген. Осы ережеде қазіргі жазу тәжірибесінде *Смайыл, Сқақ, Рза, Слан, Смадияр* тәрізді қате жазылып жүрген есімдердің *Ысмайыл* немесе *Сымайыл, Сылан, Ысқақ, Ырза, Ысмадияр* немесе *Сымадияр* түрінде дұрыс жазылуы берілген. Бұл арадағы заңдылық — қазақ тілі төл сөздерінің өзі екі дауыссыз дыбыстан басталмайды, сондықтан да ауызекі тіл арқылы енген араб-парсылық сөздер эпентеза, протеза құбылыстарына міндетті түрде ұшырайды. Және бір жағдай — *Смат, Сқақ, Смайыл, Смағұл* түрінде жазылып жүрген кісі аттары араб-парсы тілдерінің өзінде с дыбысынан басталмайды. Ал жергілікті аймақтардың тілдік ерекшеліктеріне орай бұндай кісі аттарының әр түрлі айтылып және *Сымайыл — Ысмайыл, Сымағұл — Ысмағұл, Сымадияр — Ысмадияр* болып екі түрлі жазылуы емлесілік қате болып есептелмейді.

* * *

Қазіргі қазақ әдеби тілі сөздік құрамындағы орыс тілінен және араб-парсы тілінен ауысқан сөздер — көлемді қабаттардың бірі. Бұл қабаттар төл тілдің сөздік қорын байытуға, стильдік мүмкіншіліктердің көзін ашу-

³⁵ Сонда. 47-б.

ға, синонимдік қатарлардың қызметін кеңейтуге елеулі үлес қосты. Әсіресе совет дәуірінде енген орыс тілі сөздері қазақ әдеби тілінің терминологиялық жүйесін қалыптастырып, дамытуға, стильдік тармақтарының саралануына үлкен әсер етіп отыр.

Бүгінгі қазақ жазу практикасы пайдаланып отырған орыс тілі сөздерінің емлесіне қатысты ережелер — белгілі бір ғылыми негіздерге, тіл дамуының көп жылдық тәжірибесіне, қазақ тілінің ішкі фонетикалық-грамматикалық заңдылықтарына, сондай-ақ әдеби тілдің қоғамдық-әлеуметтік функциясына, оның ауызша және жазбаша формаларының роліне, екітілділік құбылысына сүйеніліп жасалған қағидалар. Орыс тілі сөздерін түпнұсқа тілдегі орфографиясы бойынша жазу — бір ғана қазақ тілі емес, түркі тілдерінің барлығына да ортақ сипат. Бұл ережеге бағынатын сөздер — қазақ әдеби тіліне жазба тілдің көмегі арқылы енген, қоғамдық-саяси және ғылыми-техникалық мазмұндағы термин сөздер мен терминдік сөз тіркестері. Бұл қабатты орыс орфографиясына сәйкес жазу ұлттық терминологияның жасалу жолдары мен әдістерін қалыптастыруға, орфографиялық нормаларды бір қалыпқа түсіруге жәрдемдеседі. Сонымен қатар СССР халықтарының көпшілігіне ортақ интернационалдық сипаттағы терминдерді бірыңғай жазу мәселесіне де айрықша мән беріліп келеді, бұл мектептерде, оқу орындарында орыс тілін оқып-үйрену, меңгеру және екітілділікті дамыту сияқты қоғамдық-саяси маңызды мақсаттарға да байланысты.

Ауызша айтылуы бойынша жазылатын орыс тілінен енген сөздердің емлесі де — айқындалған тұстардың бірі. Бірнеше вариантта жұмсалатын сөздердің әдеби үлгісі арнайы сөздіктерде ұсынылған. Сөздіктер, бұл ретте, үлкен көмек көрсете алатын құралдардың бірі. Сөйтіп, орыс тіліндегі орфографиясы сақталып жазылуға тиісті сөздер тобын қазақ тілінде айтылуы бойынша жазу қандай қате болса, ауызекі тіл арқылы еніп, дағды-дәстүр принципімен жазылуға тиісті лексикалық единицалардың, атаулардың түпнұсқа тілдегі фонетикалық-графикалық тұлғасын сақтап жазу да емле нормаларына кедергі келтіретін қате болып есептеледі. Белгілі бір стильдік қызмет үшін көркем әдебиет тілінде орыс тілі сөздері (терминдер, терминдік мәндегі атаулар) өзгертіліп, айтылуы бойынша жазылуы мүмкін, бірақ әдеби тіл-

дің ресми іс қағаздары, ғылыми және қоғамдық-публицистикалық стильдерінде түпнұсқа тілдегі тұлғасын өзгертпей жазу қатаң сақталуға тиіс.

Араб-парсы тілдерінен енген сөздердің ішінде емлесі тұрақтала қоймаған тұстардың бірі — вариант сөздердің жазылуы. Түп төркіні араб-парсылық жарыспалы тұлғалардың әдеби нұсқасын, стильдік реңкі мен қызметін дәл ажырату үшін практикалық құралдардың мәні зор. «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» пайдаланып отырған әдістер — әдеби норма деп танылатын екі сыңарын да «және» деген белгімен беру немесе алфавит ретімен ұсыну, бір ғана сыңарының әдеби норма екендігін «емес» сөзімен нақты көрсету (мысалы, *хикая* (*hikaya* емес), *зәрлі* (*zaharly* емес), *кәне* (*kani*, *qani* емес), — тілдегі басы артық жарыспалылықты тежеудегі тиімді жолдардың бірі. Қазақ тіліндегі фонетикалық, лексикалық, әдеби-диалектілік сипаттардағы дублет сөздерді толық түзіп, оның ішінде міндетті түрде әдеби нормаға сай келетін түрлерін ажыратып көрсететін «Вариант сөздердің сөздігін» жасау да — қажетті жұмыс. Варианттылықты реттеуде статистикалық тәсілдің де көмегі зор. Бір сыңарының екінші сыңарынан не стильдік, не синонимдік артық-кемі жоқ фонетикалық варианттарды реттеуде олардың қолданылу жиілігін есептеу әдісі тиімді нәтиже бере алады. Бұнда жарыспалы сөздердің қолданылу изоглосы, әдеби тілдің стильдік өрістеріне таралу жиіліктері есепке алынады, бұның өзі әсіресе бірін әдеби, екіншісін бейәдеби деп бағалау қиынға түсетін *ыждағат* — *іждағат*, *жәбір* — *зәбір*, *рақмет* — *рахмет*, *диқан* — *дихан*, *қаріп* — *ғаріп* — *кәріп*, *балуан* — *палуан* тәрізді параллель сөздерді нақтылауға жәрдемдеседі.

Бас әріптің қолданылуы

Бас әріптің қолданылатын орындары Негізгі ережелерде, мектеп оқулықтары мен анықтағыш құралдарда айқын көрсетіліп, бұл қағидалар едәуір қалыптасып кетті. Жалқы есімдердің, қысқарған сөздер мен төл сөздердің, көпшілік жағдайларда өлеңнің әрбір жолының, сондай-ақ күрделі атаулардың — мемлекеттің, саяси ұйымдар мен кәсіпорындардың, оқу орындары мен мекеме, газет, журнал, кітап, шығарма аттарының бас әріппен басталып жазылатындығы жазу тәжірибесінде то-

лық орын тепті. Әйтсе де осы мәселе төңірегінде арнайы еңбектерде шағын түрде айтылып, немесе мүлде қағыс қалып жүрген жайлар бар. Соның салдарынан бірқатар сөздер мен атауларды, мысалы, ордендер мен медальдардың аттарын, құрметті атақтарды, немесе орыс орфографиясы бойынша қос сөз болып, әр сыңары бас әріппен таңбаланатын жер-су аттарын жазуда қиындықтар байқалып жүр.

Төменде қазақ жазуында бас әріп арқылы жазылатын жалқы есімдер мен күрделі атаулардың негізгі түрлері топтастырылып беріліп отыр.

Орыс орфографиясына сәйкес бас әріппен жазылатын күрделі атаулар мен жалқы есімдер.

Республика аттарының әрбір сөзі бас әріппен таңбаланады: *Қырғыз Советтік Социалистік Республикасы, Моңғол Халық Республикасы, Югославия Социалистік Федерациялық Республикасы*. Коммунистік және жұмысшы партиялар аттарының емлесі де орыс орфографиясымен бірдей, яғни бұнда «партия» деген сөзден басқасы бас әріп арқылы жазылады: *Куба Коммунистік партиясы, Қазақстан Коммунистік партиясы, Ямайка Жұмысшы партиясы*. Сондай-ақ ең жоғарғы сайланбалы партия, комсомол басқару органдарының күрделі атауларын жазуда да орыс емлесінің қағидалары сақталады: *ВЛКСМ Орталық Комитеті, Совет Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің Саяси Бюросы*.

Одақтық, республикалық министрліктер мен мемлекеттік комитеттер, мекеме, ұйым, кәсіпорын және оқу орындары атауларының алғашқы сөзі бас әріптен басталып жазылады: *СССР Құрылыс министрлігі, Жеңіл өнеркәсіп министрлігі, Табиғатты қорғау жөніндегі мемлекеттік комитет, В. И. Ленин атындағы Қазақ политехника институты, Қазақстан Журналистер одағы*. Бұндай күрделі атауларды жазуда орыс емлесі бойынша бас әріптен басталатын сөз бен қазақ емлесі бойынша бас әріптен басталатын сөздің бірдей болмайтындығын ескеру қажет. Мысалы, орыс тілінде «Государственный комитет Совета Министров Казахской ССР по кинематографии» деген күрделі атауда «Государственный» сөзі бас әріптен басталса, қазақша аудармасында «Кинематография» сөзінде жазылады: Қазақ ССР Министрлер Советінің *Кинематография* жөніндегі комитеті.

Ең жоғарғы мемлекеттік қызмет бабының аттары мен құрметті атақтардың әрбір сөзі бас әріп арқылы

таңбалады: *Министрлер Советінің Председателі, Совет Одағының Батыры, Социалистік Еңбек Ері.*

Жеке адамдардың социалистік құрылысты орнату және Отанды қорғау жолындағы ерліктері үшін берілетін ордендер мен медальдар үш ыңғайда жазылады: а) алдыңғы сөзі бас әріптен басталады: *Ленин* ордені, *Халықтар* достығы ордені; ә) күрделі сөздің барлық компоненттері (орден деген сөзден басқасы) бас әріп арқылы таңбалады: *Еңбек Қызыл Ту* ордені, *Октябрь революциясы* ордені; б) орденнің, медальдың аты тырнақшаға алынып, бас әріппен беріледі: «*Құрмет Белгісі*» ордені, «*Даңқ*» ордені, «*Батыр ана*» және «*Ана даңқы*» медальдары. Жеке адамдардың қоғам мен халық алдындағы елеулі еңбектеріне орай берілетін құрметті атақтардың алғашқы сөзі бас әріптен басталып жазылады: *Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері, Қазақ ССР-інің халық артисі.* Сондай-ақ еңбек жетістіктері мен табыстары бағаланатын құрметті атақтардың алғашқы сөзі ғана бас әріптен басталады: *Құрмет* грамотасы, СССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Түркістан қаласының *Құрметті* азаматы.

Бірінші сыңары *батыс, жаңа, жоғарғы, қиыр, оңтүстік, орта, орталық, солтүстік, төменгі* тәрізді сөздер болып келетін мемлекет, жер-су, қала аттарының әрбір сөзі бас әріптен басталады: *Батыс Европа, Жаңа Зеландия, Жоғарғы Вольта, Қиыр Шығыс, Оңтүстік Корея, Орта Азия.*

Араб тіліне тән артикльдер арқылы жазылатын қала, жер-су аттары, кітап, шағарма аттары, негізінен, өзге халықтар тіліне ортақ емлесін сақтайды: *Эль-Кубейт, Эль-Джадида* (қала аттары), *Эль-Катиф* (порт), «*Фусул алмадани*», «*Дивани лұғат ат-түрк*». Бірқатар жалқы есімдердің алдындағы артикльдер «қазақшаланып» («*әл*» түрінде), бас әріппен дефис арқылы жазылады: *Әл-Фараби, Әл-Бируни, Әл-Кимаки.* Сондай-ақ араб халықтары тілінде «*баласы, ұлы*» деген мағынаны білдіретін «*ибн*» сөзімен келетін кісі есімдері екі түрлі жазылады: а) «*ибн*» сөзі жалқы есімнің алдында келсе, бас әріппен жазылады да, есім мен әкесінің аты арасында (отчество құрап) жұмсалса, кіші әріппен жазылады: *Ибн Сина, Ибн Рушд; Ахмед ибн Абдуллах — Ахмед Абдуллах баласы.*

Қазақ тілінің өз табиғатына тән жалқы есімдер мен күрделі сөздердің жазылуы.

Орыс тілінде кос сөз болып жазылатын қала, мекен, жер-су атаулары қазақ жазуында бірге жазылып, бас әріппен танбаланады. Мысалы, орыс тілінде — *Қзыл-Орда, Ыссык-Куль, Аулие-Ата, Бетнак-Дала, Байрам-Али*: қазақ жазуында — *Қызылорда, Ыстықкөл, Әулие-ата, Бетпақдала, Байрамәлі. Ростов-на-Дону, Комсомольск-на-Амуре* тәрізді қала аттары *Дондағы Ростов, Амурдағы Комсомольск* болып жазылады.

Мифологиялық ұғымдардың аттары, сондай-ақ ертегі-аңыздарда кездесетін қиялдан туған жалқы атаулар, батырлық жырларда ұшырасатын малға қойылған аттар бас әріптен басталып жазылады: *Зеңгібаба, Ойсылқара, Шекшеката, Қамбарата; Бибіфатима; Таусоғар, Көлжұтар, Желаяқ; Тайбурыл, Шалқұйрық, Желмая, Керқұла.*

Бірқатар тарихи тұлғалардың есімдері мен жырларда, аңыздарда, көркем әдеби шығармаларда кездесетін кейіпкерлердің аттары екі сөзден құралған күрделі болып келеді. Мысалы, *Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұса, Балуан Шолақ, Баян сұлу, Қозы Көрпеш, Қыз Жібек, Қаңбақ шал, Сыпыра жырау, Бұқар жырау, Жиренше шешен, Қамбар батыр, Ер Төстік, Ер Қосай, Кішкене Молда, Судыр Ахмет, Әз Жәнібек, Қаз дауысты Қазыбек, Шық бермес Шығайбай, Алдар Көсе.*

Егер нақты кісі есіміне тіркескен сөз айқындауыш болып, сол адамның өнерін, кескін-келбетін, мінез-құлқын даралап көрсету қызметін атқарса, онда мұндай сөздер кіші әріппен бөлек жазылады: *Біржан сал, Ақан сері, Баян сұлу, Қамбар батыр, Сыпыра жырау, Жиренше шешен.* Әдетте бұл айқындауыштар бірқатар адам аттарының алдында да айтыла береді: *сал Біржан, сері Ақан, сұлу Баян.*

Ал *Жаяу Мұса, Балуан Шолақ, Қозы Көрпеш, Алдар Көсе, Судыр Ахмет* тәрізді күрделі кісі есімдерінің бірі халық теліген қосымша аты болғандықтан, ол бөлек және бас әріппен жазылады; бұндай қосымша аттар өз алдына жеке де қолданыла береді: *Жаяу Мұса — Жаяу, Балуан Шолақ — Шолақ, Судыр Ахмет — Судыр, Алдар Көсе — Алдар.*

Ер, әз, ұлы сөздері мен *қаз дауысты, шық бермес* тіркестері адамдардың өзгеден дара жағымды-жағымсыз қасиетін айрықшалап, анықтауыш қызметінде жұмсалады, әрі бұл сын есімдер адамдардың халық пен қо-

ғам мүддесін атқарудағы орнына байланысты қойылған бағалауыш сөздер болып келеді де, нақты кісі есімінен ажырамай, бас әріппен бөлек жазылады: *Ер Тарғын, Әз Жәнібек, Қаз дауысты Қазыбек, Ұлы Петр, Шық бермес Шығайбай.*

Ру, тайпа, ата аттары белгілі бір үлкен қауымның атауы ретінде жалпы мағынаға ие болып кеткендіктен (*орыс, қазақ, башқұрт, татар* деген халық аттары тәрізді) кіші әріптен басталып жазылады: *тобықты, арғын, найман, керей, уақ, шекті, жағалбайлы, ошақты, адай, беріш, жақайым, төртқара.*

М А З М Ұ Н Ы

Редактордан	3
Кіріспе	5
Фонема, дыбыс және әріп	7
Кейбір дауыссыз дыбыстардың орфографиясы	18
Кейбір дауысты дыбыстардың орфографиясы	22
Кейбір дыбыс құбылыстарының орфографиядағы көріністері	42
Біріккен сөздер мен шылаулардың жазылуы	55
Шет тілдерден енген сөздердің орфографиясы	
Орыс тілінен енген сөздердің орфографиясы	71
Араб-парсы тілдерінен енген сөздердің орфографиясы	98
Бас әріптің қолданылуы	107

ТРУДНОСТИ КАЗАХСКОЙ ОРФОГРАФИИ

(на казахском языке)

*Утверждено к печати Ученым советом Института
языкознания Академии наук Казахской ССР*

Рецензенты: кандидаты филологических наук
Е. Жанпейсов, К. Айтазин

Редакция менгерушісі *Т. Б. Беркімбаев*
 Редакторлары *С. Айтмұхамбетова, З. Есеебаева*
 Көркемдеуші редакторы *В. М. Грущаков*
 Суретшісі *Н. Ф. Чурсин*
 Техникалық редакторы *В. К. Горячкина*
 Корректоры *С. О. Қаймолдина*

ИБ 2600

Теруге 29.10.87 тапсырылды. Басылуға 27.04.88 қол қойылды.
 УГ11064. Форматы 84×108¹/₃₂. Тип. каф. № 1. Гарнитурасы
 әдебиеттік. Басылымы күрделі. Шарт. б. т. 5,88. Шарт. бояу
 көлемі 6,03. Есепке алынатын баспа табак 6,36.
 Тираж 2270. Заказ 219. Бағасы 80 тиын.

Издательство «Наука» Казахской ССР
 480100, Алма-Ата, ул. Пушкина, 111/113
 Типография издательства «Наука» Казахской ССР
 480021, Алма-Ата, ул. Шевченко, 28

